नं० ६२५-घ

अलंकारमुक्तावली (अलंकारशास्त्रम्)

नं० ६२५-घ

पत्राणि २८ (संपूर्णम्)

काव्यब १०
६१५

मुक्तावली ...

प्रलं कारमु क्तावली

मुक्तावली
१

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ सन्मूलप्रकृतिः प्रकाशितगुणानेकोदयानुः त्वमां कृस्नेवापि हमंतनैकगुरुताशालीनयन्मृज्यताम् स
ह्लतिं दधद्दाम्नभूतनयनामानुयाते यस्तनामावार्यः प्रथमो गिरां विजयते विद्वान्मलक्ष्मीधरः १ नानापद्यविभावनक्रमक
मलंकारकौस्तुभं कृत्वा स्वत्वदोषापाशिसूनो क्रियते मुक्तावलीति धा तत्र प्रायेण सर्वालंकाराणां सादृश्यपर्यवसायित्वेन
प्राधान्यात्प्रथममुपमा व्याख्यायते तत्रैकवाक्यवाच्यसादृश्यमित्वयोरुपमा चंद्र इव मुखमिव चंद्र इत्युपमेयोपमायामति
व्याप्तिवारणायैकेत्यादि तत्र वाक्यद्वयसत्वान्न दोषः संध्योपमावारणाय वाच्येति चंद्र इव चंद्र इत्यनन्वयवारणाय भिन्नयो
रिति सा चेयमुपमा द्विविधा पूर्णा लुप्ता च तत्र ज्ञानसौकर्याय पूर्णां तावद्दर्शयति वाचकधर्मसमस्तप्रतियोग्यनुयोगिनां
ग्रहणे पूर्णा वाचकं सादृश्यार्थकमिवादिशब्दः धर्मो रमणीयत्वादिरुपमानिमित्तं सादृश्यप्रतियोगी उपमानं सादृश्या
नुयोगी उपमेयं एषां चतुर्णां शब्दोपात्तत्वे पूर्णोपमा यथा वागर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये जगतः पितरौ वंदे पा
र्वतीपरमेश्वरौ अत्र इवशब्दो वाचकः संपृक्तत्वं धर्मः वागर्थावुपमानं गर्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये जगतः पित
रौ वंदे पार्वतीपरमेश्वरौ अत्र इवशब्दो वाचकः संपृक्तत्वं धर्मः वागर्थावुपमानं शिवावुपमेयं एतेषां चतुर्णां प्रयोगः तस्या
भेदानाह श्रौत्यार्थी सा द्विविधा इव तौ वाक्ये च तद्धितेन तद्वत् वाक्ये समासे तद्धिते च प्रत्येकं श्रौती आर्थी च त्रिविधेति षड्वि
धा तत्र श्रौतीं तत्र वाक्येति सौकर्यार्थमाह यादिवपदादियोगे वतौ न तद्वर्थेपि सा श्रौती तुल्यादिकपदयोगे वतौ तद

र्थेऽपि चार्थी सा इवादिनिपातानां इवार्थे विहितस्य वतिप्रत्ययस्येव प्रयोगे श्रौती तुल्यादिपदानां तुल्यार्थे विहितवतिप्रत्ययस्य च प्रयोगे त्वार्थी
सर्थः तत्र वाक्ये श्रौती यथा वागर्थाविवेत्यादि वागर्थाविवेत्यस्य इवेन सह समासस्य अनित्यत्वाद् अविवक्षितत्वात् तत्रार्थी यथा मुक्ताभिः स
लिलरयात्तशुक्तिपेशीमुक्ताभिः कृतहविसेकतेन दीनो स्त्रीलोकः परिकल्पांवकारत्नसंपत्संकेर्विमलितहारवानुभिः स्वैः अत्र वा
चकोपमानोपमेययमीणां कस्यापि न समास इति वाक्यगतत्वं तुल्यपदप्रयोगादार्थीत्वं समासे श्रौती यथा विष्ठिघटलनाश्रेनहृशा
न्मृयस्तयातथा मुत्तन्तृत इवाभासितमेवममभूपते अत्र इवेन सह समासः इवपदप्रयोगाच्छ्रौतत्वं तत्रार्थी यथा सुकुमारतया वि
मनोहरतया हृशोः सौरभाभ्युदयाच्चत्वं मालतीकुसुमोपमा तद्धिते श्रौती यथा अलौकिकमहाल्हादो ब्रह्मास्वादसहोदरः भुज्यते
भूमिगैरेव स्वर्गवत्तव विग्रहे अत्र स्वर्ग इवेति तुल्यार्थत्वे ननु व्यंग्यरहितत्वमेव चित्रत्वं अत्रत्योदाहरणोप्युच्चरस्ताद्रूपव्यंग्यमस्त्ये
वेति कथमेषामर्थचित्रत्वमिति चेत् मैवं तस्य तावेत्रिकत्वादवर्जनीयसत्वेपि तया तदतिरिक्तव्यंग्यविरहस्यैव चित्रत्वप्रयोजक
त्वात् वाच्यवैचित्र्यादेवात्र चमत्कारोदयात् इति षड्विधा पूर्णा धर्मस्य सर्वत्रोपमायां अनुगामितया विंवप्रतिविंवभावेन व
स्तुप्रतिवस्तुभावेन श्लेषेणोपचारेण समासभेदेन च निर्दिश्यत इति षडेव प्रकाराः अनुगामितया यथा त्वत्पादनखरोदीणिल्ला
रकाख्यो महाहृदः उपलवायलोकानां क्षमकेतुरिवोत्थितः दुःखहेतुत्वमभयानुगतं विंवप्रतिविंवभावस्त्वभिन्नयोरपि सारूप्या
देकत्वाध्यवसाने यथा स्वरत्नाश्मसारं त्रिपुरहरपत्नीछेनदयं शिशुफणाच्छेदप्रथितमपि जिगपभगुयाति त्रिलुहुप्रशंसास्य

र्यवतिइत्यादि॥

सन्तम्यंतादृतिरितिश्रौतत्वं तथैवार्थी यथा —उपमदोदवेहृदि तनुलाफलोतरः चकासितव के नादिकुचः कुं
जर कुंभवत् इह कुंभे तत्तुल्य त्वेति॥

सु॰ व
२

प्रथनश्च विनर्कं च रभटान्तेण नग्रामस्याज्जरठकरहाटानि वक्री अत्र करिरामयोरुपमायां त्रिशिरःप्रभृतीनां करहाटानां च भिन्नानाम्
ऐक्यमादाय तस्य प्रथनकर्तृत्वरूपसामान्यधर्मनिःपत्तिः वस्तुप्रतिवस्तुभावस्तु एकस्यैव द्विरुपादाने यथा अपवर्जितयुद्धबालवीरः
हतनानिर्मथनात्वेपापहृतः स्तनंधिलरवादिभावलीनामवमर्दी दिवटम सिंहशावः अत्र सिंहशावबलवयोरुपमायां बिंबप्रतिबिं
बभावापन्नयोः हननागजावसोऽर्दिशोष्मनयानिर्मथनावमर्दशब्दाभ्यामेकधर्म उक्तः श्लेषेणाय यथा अतिक्षजितताररेयं हन्ति श्रु
तिलेखनसमास्तनत्र जिनसिद्धान्तस्थितिर्विसवासनाकन्नमोहयति उपचारेणाय यथा अपत्येयनाहमुदितमभवत्तेनमह
ताविप्रकृष्टत्री प्रेणव्राणिनस्य दयेनद्यप्यपता पद्मह्लीरावाहीनवइवचिरेणापिहिनमेनिक्रांतनमीणिक्रकचइवमन्युर्विरमति
अत्र मर्मकर्तनेम मसौगौणं समासभेदेन यथा कीर्तिः प्रवरसेनस्य प्रयाता कुमुदोज्ज्वला सागरस्य परे पारं कपिसेनेव सेतुना कुमु
दवदुज्ज्वलेति कीर्तेः कुमुदेनोज्ज्वलेति च सेनायाः लुप्तामाह अन्यतमस्य चतुर्णां विरहे लुप्ता वृत्तसाम्ये उपमानोपमेयवाचकधर्माणा
मध्ये कस्यचिद् द्वयोर्गे लुप्ता साच त्रिविधा एकलोपे द्विलोपे त्रिलोपे चेत्यर्थः तत्र द्वितानाह धर्मोपमानवाचकमध्येन्यतमस्य लुप्तत्वे
धर्मोजकयोरंजकसमयोः समधर्मयोः समान्येषां वाचकलोपे धर्मलोपे उपमानलोपे वेति एकनुप्तायास्त्रयो भेदाः उत्तरार्द्धे च प्रत्ये
नचतुष्टयेलोपदृष्टस्यान्वयः धर्मवाचकयोर्वा चकोपमेययोर्धर्मोपमानयोश्च लोपाद्विलुप्ता त्रिविधा समान्येषां उपमेयभिन्ना
नां त्रयाणां उपमानधर्मवाचकानां लोपे त्रिलुप्तैकविधेत्यर्थः तत्र धर्मलुप्तां त्रिविधां दर्शयति धर्मविद्व श्रेष्ठो स्याध्वीवा क्येद्व

ञ्चौचनद्धितेनार्थ्यो वाक्ये समासे च तद्धिते स्यार्थ्ये वेति पमेलुमायाये वभेदा तत्र वाक्ये श्रौतीयमेलुमायथा शक्रवने ष्वसकौन्त॥
कवामनोम्नुनिरतमपांसिद्धरातनः तमिवद्वामवलोक्यतपस्विनौ नयनमयमनाश्चदमीमिलत् अत्रवामनस्यरामलक्ष्म
णयोश्चोपमायामगवत्तादात्म्यरूपधर्मोपपादाने वाक्ये आर्थीयथा मम राजीभिः सहशाहशोव्यतिकराः राजीवजातोऽस्तु जो
वाचामाचरणस्यकाचनविधानस्यासूयाकुत्स्या कुंभाभ्यां तुलितौ बलप्रतिबलस्ते वेरमस्य स्तनौवहांगीनवरङ्गरीतिकद
रीसाम्यं वरीभर्तितिते ॥ श्रौतोपमावत्तस्पेयमिसाधारणधर्मानुपादाने समासे श्रौतीयथा शाङ्खिशौवविशीर्णवज्रशाकलग्र
स्तमगरुद्वणाग्रसूक्ष्मासितिभंगभोगयमंयवन्मातंगभंगोत्रमे ॥ भर्जैर्नेदनदेवताविरचितंस्लग्याक्लिमूमेः स्तनावीरस्थी
रिवतस्यवक्षसिजगद्धीरस्य विभाव्यत ॥ इवेन समासः समासे आर्थीयथा हिमलवसदृशः प्रमोदवीहनयनयनाकिलन्
ततोऽदवध्वाः कुचकलशकिशोरकौकपंविततरलतयातनुत्वेनपरस्परशोने सहकृद्वयोगादार्थीयथा गृहीतोयःसर्वंय
रिणपविधोकंकणवरश्रियं स्वेकास्यश्रौरसनशिशिरैर्यैः परिचितः सपवायंतस्यास्तद्धितेनिकरौपम्यसभगोम्यालवः पा
णिलेलिनस्वलीपल्लवनिभः अत्रस्वपदविग्रहोत्रसमासः तद्धिते आर्थीयमेलुसायथामम विंवाधरंवन्दयन्सहपाकतकाव
ल्लीदेशंपाकलेवरलतोमुखमिंदुकल्प वक्षोऽदृढयमनेकपङ्कुभटेशाटशीपमाकलापितेनकङ्कस्कोस्याः तन्वीयदसमा
सिविहितानांकल्पवादीनांकल्पंमाटस्यपरत्वमिति वेतस्याप्यर्थगा[illegible]पर्यवसानायात् तथावतत्वकेष्पक्षः सामर्थ्योद्भय
त्या

म०व
६
3

मानोपमेयभाव इति उपमानलुप्तामाह वाक्यसमासोभयगोपमानलोपे इति वाक्ये समासे चोपमानलोपे इति द्विविधा उपमानलुप्तेत्य
र्थः वाक्यगा यथा मम संदर्भे कुचप्रभापितृसुतभ्रातृव्ययोर्दृष्टहृश्यंती सत्यवतीतनूभवसुतान्तेवासिताशालिनोः वाचां किंचकणाद्र
भंजनभुजोर्निःश्वातमेकांततः पश्यामोपि न केचिदं चतितुलां यस्याद्य लक्ष्मीधरः कवेः पिता बृहस्पतिः तस्य भ्रातृव्यो गोतमः प्रभा
सगरस्य राज्ञी तस्याः सुताः षष्टिसहस्रसंख्याः तेषां भ्रातृव्यो वैरी कपिलः अदृश्यंती शक्तिभार्या तत्तनूभवः पराशरः तस्य सुतो व्यासः
सत्यवतीतनूभवो व्यासस्तस्यान्तेवासी जैमिनिः कणभक्कणादः अभंजनभुक् शेषः उपमानस्य ज्ञानविषयत्वनिषेधाद् प्रयोगः
स्पष्टः अनन्वये तु सत्वमात्रस्योपमानस्याभिमतं न तु ज्ञेति विशेषः समासे यथा पद्मशः प्रलयेन्दुवा वहूकास्त्वापि सादृश्यमनेक
दृश्यमाणो वयमद्भुतकांतिरूपवैभवैर्भवदौपम्यनिरूपिकां न विद्मः इयं चार्थ्येवेति सिद्धांतः तत्र प्रकृतस्योपमेयत्वानुरूप्येण पे
र्यादनपेतमीश्वरमयं लोकोऽर्थतः सेवते तेन गच्छत्यनुयेविपत्तिष्वपुनस्तेन स्वनिशाशया भर्तुर्विप्रलयेपि पूर्वसुकृतासंगेन
तिः संगयाभक्त्याकार्यभरं वहंति विरलास्ते दुर्लभास्तादृशाः इत्यादौ तत्रि ष्मादृशप्रतियोगिनौ दुर्लभाइत्यर्थागीकारे त्वमिव
कोऽपि परायकृतीकृतीन चदृशो न वमनन्मथः सुस्सुवे स्वमंदहो दहनाज्ज्वलतान्मनाज्वलयितं परिरभ्यजगंतिप इत्यादौ श्रौत्युप
मानलुप्ता संभवत्येवेति विभावनीयं वाचकलुप्तां दर्शयति नवाक्यगां जकलुक् वाक्यपदं वाक्यं तद्भिन्नोभयपरं तदुभयत्र वाच
कलुप्ता न संभवति सर्वं च द्वारमणीयमित्यतः सादृश्यानवगमात् वत्यादितद्धितप्रयोगे च तेषामेव वाचकतया वाचकलोपा

उपपत्तेः तर्हि कुत्र वा वक्तव्यमित्यत आह हन्तौ कर्माधारक्यचि क्यङि स्याद्विधा णमुलि समासे कर्मक्यचि आधारक्यचि क्यङि कर्तृणा
मुलि कर्मणमुलि चेति षड्भेदा इत्यर्थः तत्र समासे यथा कुवलयदलश्यामः स्निग्धः शिखण्डकमण्डनो वटुपरिषदं पुण्यश्रीकः
श्रियैव सभाजयन् पुनरपि शिशुर्भूत्वा वत्सः समेरघुनन्दनः सपदि कुरुते हर्षः कोयं दृशाममृतांजनं कुवलयदलवत्श्याम
इति उपमानानि सामान्यवचनैरिति उपमानस्य साधारणधर्मेण समासः यथा वा दृष्टिं मा किं दर्पः प्रथितकुलजा भूमिपतय
पतिं पापे मौर्ये यदसि गुणहीनं हतवती प्रकृत्या वाक्काशप्रभवकुसुमप्रान्तचपला प्रभ्रंशेणोपत्ताऽपुत्र षट्गुणविज्ञानविमु
खी कचिद्वापाणामपि यथा उन्मीलन्ति मृणालकोमलतनुर्वो राजीवसंवर्तिकासंवर्त्तव्रतहृत्त्रपः कतिपयेपि ग्रीष्मभानोः कराः
प्रप्यैर्धवलीभवन्तु गिरिभृत्त्वोयमुन्मत्यतादिश्चेनवतमोमयोतिपिरपामन्हायफेनायते इह मृणालकोमलेति सर्व
वत्समासः ततो मृणालकोमलानुकृये षामित्युपमेयेन बहुव्रीहिः कर्मक्यचि यथा मम त्वदंगविषयस्ते हस्तिमितीकृतमान
मा त्वभगतो सरोजाक्षी प्रसूनविशिखायति उपमानादाचारे इति कर्मणि क्यच् आधारक्यचि यथा प्रतिस्वप्नतयान्तिके जा
नश्रान्तिविंवनः भवत्ययोधरे कांतेऽजानन्नुपावलीयति अधिकरणाच्चेति वार्त्तिकेन क्यच् तत्र स्थित इव भासते इत्यर्थः क्यङि य
था यस्मिन्नेकपतिर्भर्त्तीभगवनः खेद्वागपाणौ रमावाहकेशो गुणानां गरीयान् हि पतिः कर्णावतेस्मापते संग्रामसहस्रदेवभूषणा
पदं याति प्रकोष्ठान्तरे काकुत्स्थेन तदेव भार्गवगुरोः कोदंडमाकृष्यते प्रवर्तते इवाचरतीत्यर्थे कर्तुः क्यङ् इति सहवेणाक्यङ्.

मु॰व
४
५

कर्मणमुलि यथा तत्वंगितडिद्द्योतं द्योतन्ते निषत्तवाकरवालनिपातं च निपतन्ति दरमीयः तडिद्द्योतं द्योतन्ते करवालवन्निपतं
तीत्यर्थे वक्ष्यमाणसूत्रे चकारेण कर्तृरूपकर्षात्कर्त्तरि णमुल् कर्मणमुलि यथा अद्रिक्षपाराहृशरथकुलोक्षमायं पतन्ते दमेऊ
मेमन्थभविकपिः कोपि मध्ये हरोयदोः स्तंभाभ्यां सरभसमथापीऽप्यविदितप्पभ्रमोक्रान्तायेनेप्रतियविवशो माघये वंपिपेव
माघमिव पिपेवेत्यर्थे ऽयमानात्कर्मणि वेति सूत्रेण णमुल् इति द्वयोर्दशविधे कलमा ... लुप्तामाह धर्मेवातकलशीकसमा
सयोरिति धर्मेवाचकलुप्तोपमा क्विप्प्रत्यये समासे वेति द्विधा आद्या यथा मम मन्मथोऽर्जुनतिकामेकतिर्मूर्मौविद्यत्यल
कमेजरिख श्रवसातिक्रादिष्वंतिकटाक्षाः करणीनीहवरवर्णिनिकांतः अर्जुनइवाचरतीत्यादावर्थे क्विप् उक्तं च महाभाष्ये
सर्वप्रातिपदिकेभ्यः आचारे क्विविति समासे यथा बभूवलाजमातंगकुंभेप्रविहितदंता पातु वो हरिसिंहस्य रमणीयान
खच्छविः अत्र हरिसिंहजातीयशरीरा भगवतो हरिशब्देन निर्दिष्टाः स हि सिंह इवेत्युपमितसमासः उपमेयद्योतकलुप्तामाह क्य
चि समोजकलुप् समेऽउपमेयं व्यंजके इवादिपदम् तदुभयलुप्तमाक्यच्प्रत्यये भवति यथा मम तं मनोभवमिवात्मपेप्रधीचं
चलादि भवतीरजोयजि वोतथ्यारतिमिवप्रपेदिवान्मन्मथीयति प्रवासमन्महे ॥ अत्र रतिमिव मन्मथामिव सात्मानमाच
रतीत्यर्थे क्यच् कर्मीभूतस्यात्मन इवादेश्याप्रवणादुभयलोपः धर्मोपमानलुप्तमाह गोवाक्ये इति समासे वाक्ये च धर्मोपमानलु
प्तोपमा आद्यो यथा पांचालीकुसुमवन्मे प्रपिनजति रम्भोरूरीमजन्मैव तावद्वैदर्भी सा विदेहप्रवरतनुभवा जानकी सर्ववसिद्धा

लक्ष्मीर्दत्तानुजन्मस्फुरदवमतिरम्यईशोषीकृतनखप्राणोशाशैलपुत्रीवरतनुभवतीभूमहे किं समानो यत्रोपमानानुपादानं स्पष्टं तु
लिनो ब्रूमहे त्वां रमणीकपाथेतिपाठेवा कौगतं तत्र त्रिलुप्तामाह समानधर्मलुप्तत्वमौ इति उपमेयान्येषां उपमान धर्मवाचकानां लोपो
यत्रसा उपमा समासे एव न तु वाक्यादाविरपर्थः यथा ममाभिरामराघवे मृगाक्षीवत्तोजव्यतिकरसमत्ताकृतिमिलस्वहूनत्रप्रमय
लवककमनीयः कुरवकः प्रत्नादाभाति भ्रमरनुतजायत्कलकलः स्फुरन्मुक्तास्थूलान्विजहद्दिवबाष्पांबुपृषतान् इहम्मृगस्या
क्षिणी इव अहिणीयस्या इति वहुव्रीहौ प्रथमस्यादिपदस्य लोपः इवपदस्यार्थी त्रिहृतिः नारस्याचनुपादानं च स्पष्टं मालोपमेय
मुक्ताप्येकस्मिन्नेवहन्यमानसंवंधः सामान्यधर्मभेदाभ्यासापि च द्वेधा भिन्नसामान्यधर्मा यथा नुपमतिरिववक्त्रलोहासवचाटितं
चक्रप्रभातवेलेव हरमूर्तिरिवहंसंतीज्वलति विक्षमानलोपेता एकसामान्यधर्मा यथा संधस्य हृष्टिरिव प्राप्तिरिवाब्जस्य मूर्तिस्य
वुद्धिरिव सिद्धिरिवालसस्य स्वस्य सूते यः सततं नः परमेव विद्यावतां प्राप्यसारतिरिवारिजेन प्रणाह्या ॥ एवोपमोपमेयं च युपमा
नेपरोपमा यो स्यात् रशनोपमेयमुक्ताहैविर्थप्राग्वदेवास्याः एवोपमायां यदुपमेयं तस्योत्तरो यमायामुपमानत्वे रसनोपमा द्विती
योपमायाम्नुपमेयमन्यदेवोपमेयोपमाव्याहतिः सा च द्विविधा सामान्यधर्मभेदेन तद्वैकोच प्रायायथा मम नराजधीस्तरलतां गति
वहुभाजस्तम्यार्थनामपि चधीरिववाङ्गाद्याः भूपोरसत्वमध्यवारीवहृजगाहेव्यपाथिकावहृगिवाजनिमध्यभूमिः द्वितीया
यथा मम योम्नीववारिमुचिवारिमुचीववारिवारीववारिनुहिवारिनुहीववैदो इंदाविवाथ हृदये यपाथिकांगनानामाविर्वभूव गा

मु॰ ब॰
५
5

तदेवं खलमुज्ज्वलत्वं केचित्तु परिणामाक्रियार्थत्वे हि विषयी विषयात्मना प्रसन्नेन दृगब्जेन वीक्षते मदिरेक्षणा अत्र दृगब्जस्य स्वरूपकमनुप
यन्त्रमेव वीक्षणस्य प्रयाणेभूतपद्मानुपपाद्यत्वात् नापि दृगब्जमिवेत्युपमितसमासः प्रसन्नेति सामान्यधर्मप्रयोगात् अतो विषयिणोऽत्र
स्वविषयभूतदृगात्मना तादात्म्यापत्त्यैव वीक्षणक्रियायोग इति परिणामोऽयमलंकारान्तरं एवं इवादिशब्दैरुच्यमानः सामान्यविशेषयोरवय
वावयविभावउदाहरणं यथा अमितगुणोऽपि पदार्थो दोषेणैकेन निन्दितो भवति निखिलरसायनराजो गन्धेनोग्रेण लशुन इव इव
शब्दः समानविशेषभावप्रतिपादको निपातानामनेकार्थत्वात् न चात्रोपमैवेति वाच्यं विशेष्यस्य सामान्यभेदाभावात् ततउदाहर
णमप्यलंकारान्तरमेवेत्याहु इत्युपमा यत्रैकावच्छिन्नेनैवोपमानोपमेयत्वे अन्यसदृशनिषेद्धुं तमनन्वयसंज्ञमाचख्युः यत्रोपमा
नत्वमुपमेयत्वं चैकधर्मीवाच्छिन्नेसोऽनन्वयः उपमानान्तरनिषेधपूर्वकत्वादनन्वय इत्यर्थः यथायम आत्मापसप्रदाये वदान्यताया
विपत्तिविजये च उद्योतवंदनपरेश्वराजस्रयोनवन्द्रस्तवः अन्येपायथा उल्लवाशौर्यवाभुजसम्बद्ये वातपसिवावभूदुर्तेद्राचख
मिवमविनाशेनचरमे अद्योपि उन्मोहलेकप्पमतिचिरादेषन खलु प्रतीचीनः पश्चाद्दपावदनयेनास्मि चलितः अत्रोक्तसदृशा
न्तरनिषेधान्नस्यैव तत्सादृश्यं प्रत्यायं उपमापरेर्वसो प्रतियोगनुयोगिनोर्योऽत्र तौ विपरीतौ परस्परमुपमेयोपमात्वेषा एवोपमा
यानुपमानस्याद्वितीयस्यामुपमेयत्वे एवं सोपमेयस्य चोत्तरत्रोपमानत्वं यत्र सा उपमेयोपमेत्यर्थः यथा मम यनुरागमनिस्माना
नमयं सोप्यासतां नाम राधेय इव किरीटी भाति किरीटीव राधेयः अत्रान्तरीयोपमानव्यवच्छेदे तात्पर्यं सादृश्यं वा त्रैकधर्मी रूपे

५

तेनसविताविधवतिविधुरपिसवितरतितन्यादिनेतियामिन्यः यामिनयंतिदिनान्यपिसुखदुःखवशीकृतेमनसिइत्यादौनातिव्याप्तिः
सुखदत्वदुःखदत्वादिधर्मभेदात् संभावनेसत्यपिसाम्यप्रतियोगिनानउपमेयं नासोत्प्रेक्षामाङ्गर्भिन्नोहेत्वादिविषयत्वात् उपमेये
उपमानतादात्म्यसंभावनेऽत्प्रेक्षा संभावनमितिसंदेहेरूपकेचातिव्याप्तिवारणाय संदेहालंकारेतुल्यकोटिकत्वेनोपमानकोटेरुत्क
टत्वाभावात् रूपकेचतादात्म्यनिश्चयेनसंभावनविरहात् साचद्विधा हेतुफलस्वरूपभेदात् आद्यायथामम कणादेकृतकेकणगणो
वंजुलविटपविनमयंसाः तत्किसलयानिशायितेस्माश्रयमालस्यमुदितइव प्रत्नवलयनिनादेहलकर्मजन्यपरस्पराभिधानोहेतुः
तत्रहस्तानिष्टाशोकपल्लवापेत्ताधिकगुणशालित्वज्ञानजन्योवलयनिष्ठप्रमोदस्यारोप्यते प्रभियातस्यचप्रयोगविरहात्तात्पर्यवसा
नत्वे समंगगायणादरीत्पात्तवलयेप्रवसमवायसंबंधेनप्रमोदारोपइतिविशेषः नचाद्येवलयनिष्ठप्रमोदस्यालीकत्वादारोप्यम
प्रसिद्धमितिवाच्यं कविकल्पितत्वेनतदभावात् काव्यमार्गेष्वारोप्यस्यलोकप्रसिद्धत्वानपेक्षणात् द्वितीयायथामम स्वव्यापारनिव
हितैरिपुगणैर्निर्भेद्यबिंबंरवेरईवाप्ययदार्यहत्नमधितःसिंहासनस्याजसा निर्मथ्याप्यमरावतींवहुमहायीरोयउद्दान्तरंवाराग
लेयरणीतलेविशतिकिंतातेदिहन्त्वंबलिम् अत्रवाणायरणीतलेप्रवेशस्यतत्संयोगफलत्वेपिबलिदर्शनस्यतत्फलत्वेनोत्प्रेक्षि
ते तृतीयायथा यन्मौलिरत्नमदिताभिमुखंजहद्दीपस्तदर्थमिलितेसुरवर्भिर्विभाति दोलापितेनवज्रनाभवभीतिकंप्रःके
दर्पलोकइवखात्पतितस्फुटित्वा जहद्दीयेकंदर्पणोकतादात्म्य सम् भावितांहेतुफलोत्प्रेक्षयोःस्वरूपोत्प्रेक्षाभेदस्तत्रस्वरूपपद

स्वहेतुफलातिरिक्तपरत्वादिति शेषः प्रकृतेतदन्यविषयासादृश्यज्ञानजन्या या बुद्धिर्निश्चयभिन्ना तामाचख्युः ससंदेहं उपमेयेऽप्युपमानवि
षयिणी सादृश्यज्ञानमूलानिश्चयात्मिका वा बुद्धिः ससंदेहः स्थाणुर्नवेत्यादिसंशयवारणाय उपमेयेति अस्य स्थथीरस्य जपायसादृशी तदा
खलु ज्यां विशिखैः सनाथयन् निमज्जयामास यशांसि संशये स्मरस्त्रिलोकीविजयार्जितान्यसावित्यादिवारणाय सादृश्येति रूपकेऽतिव्या
प्तिवारणाय निश्चयभिन्नेति अस्य भेदद्वयमाह उक्तेति विशेषधर्मे प्रकृतस्य भेदेनुक्तेव सादृश्ये विशेषधर्मोक्तावपि निश्चयोत्तानिश्चय
गर्भताभेदात् द्वैविध्यं यत्र संशयोक्तौ प्रकृतव्याप्यविशेषधर्मदर्शनात्संशयनिवृत्तिस्तत्राद्यः यथा मम पीयूषद्युतिमणिशालभे
जिका वा किं श्रेयो विरहितमनकाशिनीति संदेहेभ्युदयति निश्चिकाय शोभाहारीणां स्तनशिखरे निपातुकानाम् अत्र वारिशोभात्मा
पवत्वे नेनवमणिपुत्रिकाया व्यावृत्तया विरहिणीधर्मत्वज्ञानात्प्रकृतनिर्णयः द्वितीयो यथा ममा किं विधुन्मदिराविमोनभ्रुवितो किं
हेमवीतुन्महानापि छोनगतिस्तयोः स्वरसतः किं वा प्रवाहावुभौ जंह्वशैवलिनीकलिंदतनयो सो भिन्नदेशाविति श्रीरामे सादृश्येन
याकलयतां शायस्थितिं द्वापरः अत्र तत्कोप्यभावव्याप्यदर्शनेन तत्कोदिकसंशयनिवृत्तावपि प्रकृतिनिर्णयसामग्र्यभावात्कोद्यं
तरमादायपुनः संशयः प्रकृतनिर्णयस्तु श्यमपद्मृष्टमहादिभिरयमेवोदाहृतः विशेषधर्मानुक्तौ यथा मम वक्त्रं किं तु सरोरुभिः
समनसामामोदिभिः किं हिमैः पीयूषस्य किमु स्मरस्य नु विशैरित्येव मे णीदृशाः किं तीर्दोः स्तरणीर्दृढेन्नुतपवेः किं सां युगीनैरुत्प्रेक्षसे
त्यभिमानयोः तत्पवरत्वावीत्यसंशेरते अत्र सौरभादिभिरनुपपादकैः पुष्पत्रसरोरुहपत्तत्सम वायिनो न वा इत्यादिः संदेहो नापि

कानिष्टः नन्विवर्जकविशेषधर्मानभिधानं च प्रवर्तीत्याद्यादिभिन्नप्रतिपादकैः सर्वप्रसरेणावयनत्तसमवायिनो नवेत्यादिविपक्षनिषेधोपि
नद्रूपकेत्वभेदः स्यादुपमानोपमेययोर्यत्र उपमानोपमेययोराहार्यताद्यप्यनिश्चयो रूपकं द्वन्द्वो वन्दिमानित्यादिवारणायउपमानेति
श्रोतिमहारणाय ग्राह्यार्थेति भेदज्ञानसमानकालीनइत्यर्थः उक्तैकत्वासंदेहवारणाय निश्चयश्च इति उद्देश्यविधेयभावेन तदुभयता
दात्म्यबोधस्य लाभादतिशयोक्तावपह्नुतौ च न व्यभिचारः अतिशयोक्तावुपमेयवाचकपदविरहात् अपह्नुतौ चोपमेयनिषेधात्
न च समाससगत रूपकेऽव्याप्तिः समासे उद्देश्यविधेयभावेनान्वयबोधविरहादिति वाच्यं उपमानतावच्छेदकस्योपमेयतावच्छेदक
सामानाधिकरण्यप्रतीतेरेव विवक्षितत्वात् आरोप्याः शाब्दाश्च कथयेति समस्तवस्तुविषयं तत् यस्मिन्नारोप्यते यश्चारोप्यते तयोः
शब्देनाभिधाने यत्र तद्रूपकं समस्तवस्तुविषयं यथा आंगुष्ठैः शिरसंज्वरप्रनखरैः क्रौंचादिदंतावलेभिन्नाहं समपानि मौक्तिकफला
न्याकीर्यपर्यायितं सैंही हन्तिमधिष्ठितेपि हिमपिहात्रणावीर्येणानेदिष्टाकौतुकमाभिरामिकमसित्वं कोपिपीरांकुरः अत्र नख
रदादीनां नखरादीनां च शब्दमुपादानं न च नखरसदृशैः नखरैः इत्यादिरीत्या उपमितसमाससंभवात् उपमैवेयं स्यादिति वाच्यं उपमि
तं व्याघ्रादिभिः सामान्याप्रयोगे इति वचनेन साधारणधर्मानुपादान एव तत्समासविधानात् अत्रांऽङ्गैः शिरसं इति सामान्यधर्मप्र
योगसत्वात् क्रौंचादिदंतावल इत्यत्र तत्समासानुपपत्त्या क्रौंचादिरेव दंतावल इति समासस्यैव वाच्यत्वात् तदनुरोधेन नखरत्र
नखरेत्यादावपि रूपकस्यैव निर्णयात् अन्यथा रूपके दंतावलपदार्थप्राधान्ये उपमायां च नखरादिपदार्थप्राधान्येऽर्थासंगति

मु॰प्र
१

प्रसंगात् एकदेशविवर्ति श्रौतार्थेनसांगेहे केषांचिदारोप्यमाणानां शाब्दत्वे केषांचिदार्थगम्यत्वे एकदेशविवर्ति रूपकं सर्वांगं समस्त
वस्तुविषयएकदेशविवर्ति रूपकद्वयं वसावयवं इत्युच्यते इत्यर्थः यथा किरातिकलितकिंचित्कोपरज्यन्मुखश्रीरविरतरणरंगे जन्तको
टिनाकार्मुकेण समरशिरसि संचरत्यच्चहूडस्य मूनामुपदिशत्तधारे कोप्ययंवीरपोतः अत्र शरेषु तवधारारोपेणाचमूनां नन्नाश्यतया
नलिनीत्वारोपसिद्धिः अत्र कुलतपायथा नाराचैः कृतवीर्यनन्दनवपुर्बाष्पश्रियंभानुकैस्तुल्यायन्ततजोदमणीवप्रप्योत्सुसंपितस्भ्यो
पयः संप्रत्यस्य समस्तवाहुजन्मजक्रोधस्य निर्वास्यतादिदानीं यथन्तैर्ई दृशोषरमहोजातोभवानिंचने अत्ररामेइयनत्वारोपेणक्रोधस्या
ग्नितादात्म्यमादिप्यतो वहूनामारोपाणामेकारोपाद्रूपकत्वे यथा मम गलुक्षेवदोगोहस्मितमसितानामादिकुसुमेप्रकोडोवाहूत्वा
वपिदशनवासः किसलयं तनुश्रीरावालेकिमपिसुकृतवीजमतुलप्रमोदस्याहैतेफलमुपभुजिर्वल्लभगता अत्ररूपकेनदे
रोविम्यवशान्नायिकायालतातादात्म्यगम्यते निरवयवंततङ्कं परंपेकारोपेसाधकंनान्यत् यत्रकश्चित्कस्यचिदारोपमात्रं नत्वा
रोपोपपादकत्वंतन्निरवयवं यथा इयंगेहेलक्ष्मीरियममृतवर्त्तिर्नयनयोरसावस्याः स्पर्शोवपुषिबहलश्चंदनरसः अयंकं
ठेवाहुः शिशिरमसृणोमौक्तिकसरः किमस्यानप्रेयोयदिपरमसह्यस्तुविरहः अत्रपरस्परानपेक्षायवारोपाः मालारूपकमेकं
त्वेकस्मिन्बहूनांयदारोपः यथा नेत्राणाममधुपर्कपात्रमुदयेः सर्वांगभेदस्करः शृंगारस्यरसायनंमखभुजांपीयूषगंजापतिः दे
वः किंत्वमहेमहेश्वरशिरोनेपथ्यरत्नांकुरः क्षीरोदार्णवसुक्तिमौक्तिकमपंदात्तायणीनायकः अत्रैकस्मिन्नेवबहूनामारोपः

अन्यारोपाभावप्रयोजकस्यत्वभावस्य प्रतियोगीपरकीयारोपोपलक्ष्यं परंपरितं यदारोपं विनाआरोपोन्तरं न निर्वहति तत्परंपरि
तरूपकं यथा दशास्यवधनाटकसूत्रधारो रघुपतिरयं च पारिपार्श्विकोहं प्रकरणफलवीजभावुकानाममृतध्वजोसमुपास्महे स
माजे अत्र रघुपतौ सूत्रधारारोपः सुग्रीवे पारिपार्श्विकारोपनिर्वाहकः नाचरूपैककार्यकारित्वेन तत्सिद्धेः यदि च नाट्यप्रयोग
कर्तृत्वरूपधर्म एव रूपकद्वयनिर्वाहकः अतो दशास्यवधनायरूपकमेवोभयसिद्धिहेतुर्नेतु सूत्रधारारोपपारिपार्श्विकारोप
निर्वाहकोमानाभावादितिविभाव्यते तदा तद्वादायहृष्टोनतमध्याहृते तत्र श्लेषभिदाभ्यामारोपनिमित्तशब्दस्य आरोपान्तरा
निर्वाहहेतावारोपे विषयविषयिवाचकपदयोर्भेदे केचेत्यर्थः तत्राद्यमुदाहृतं तदेव मालारूपं यथा मम चेतोजन्माशिखंडि
तोऽवकलाकांदं विनीहृजितं शृंगाराह्वयरूपरूपकविधिप्रारंभनांदीस्वनः संविन्वन्किलकिंचितकांतकृते यात्पारवप्राप्तताका
मंजीवद्खंजरीटनयनामंजीरजन्माध्वनिः द्वितीयं यथा आदाय दंडं सकलासु दिक्षु योपं परिभ्राम्यति भानुभिक्षुः अत्रो निम
ज्जन्तु परीव मोयं संध्याभ्रकाषायमयं जसायं दंडपदोपात्तयोः रूपीन्द्रचरविशेषवेणउयस्तोर भेदारोपो भानुभिक्षुरूपकनिर्वाहकः
खंडश्लेषं यथा मम मत्कुताम्रदितरणालीमदभाराध्वदिरमेदुरामकथा वीजमत्र लतायामुदमासतजयतिकनाली मंजरंदरी
लतावल्लीत्यारोपोनाथिकायां वीजारोपे मूलं अखंडश्लेषमालारूपं परंपरितं यथा मम आमोदकुरवकवनीमाध्र्यमुखयादरसे
कणुक्षविणी मकरध्वजकराकारजनीवरवर्णिनीवरीवर्ति खंडश्लेषतदेव यथा मम रसोहरणानिर्मितोसरवराहृदंष्ट्राद्विष

कुरंगनयनेत्कारेकरनुहसरोरुहाहदैः नवलतमयमनोदमेवलभिदोयनुमंजरीस्मालिनवपालिजलतिनुदीप्ताते वदसि विरोधित
याउपयाद्योपयादकमावोयथा दर्योपभवतः सरासुरवमृदोःकांडकंडूविषज्वालाजांगलिकतेजांगलभुजोपयापिनत्पाजित ॥ ये
नैद्रेरण्यवर्मणोरत्पुषिशोरसोपनीतेलयाराजहिप्रमिदंविधापसकण्यशक्तोपिवर्तिष्यते अत्रकंडूविषयकाविष्यतालारोपस्तदप
नायकृतयारावणोविषयवैषारोपनिमित्तं श्रुहसावयवयोः संकरोयथाममाभिराघवे उन्मीलद्दलभिद्दमृकमलिनीनिर्मेष्यंग
धद्विपेससहस्रामभितोनिशाचरपतेर्वन्नाममकः पंजरः अत्रत्वैरमरावतीनवलताकेपप्रवेडानिलोवीरोदिह्रिरदेंद्रकुंभदालन
व्यापारकेठीरवः विषमपादह्वयेसावयवंसमपादह्वयेवश्लेष खंडश्लेषमूलकश्चुहसावयवमव संकरोयथात्रैव पारावारतुया
रविंदुचुलकीकारप्रवालापरोविंध्यस्तायरगात्रवैकृतकरक्रोयेनसोतिःकृतिः तेजःप्रज्वलादिल्वलाहुतिविधिप्रत्यग्रघाराय
रोब्रह्मर्षिर्यस्ताग्रजप्रियहरिन्तीमेनहूडामणिः इल्वलोदैत्यविशेषस्तस्याहुतिरेवइल्वलानांनानाविशेषाणामाहुतिरितिवा
वंकास्थिष्टे अत्यन्तवाचकभेदः परंपारितैकदेशविवर्तिसह्ढःरोपयथा श्रापत्रवत्सलजगज्जनतैकवंधोविह्नमरालकमलाकर
रामचंद्र जन्मादियमेविधुरैःसुमनस्थकोरेराचम्यमानवयपाःशारदांसहस्रं केचित् कर्मिकप्रकृतायांतांन्यासंरत्नावलीवि
डः वतरास्य:पतिलेस्या:सर्वज्ञत्वमहीपते बलविल्लमहेशानांप्रवेशाक्रमाडुपन्यासाइलावलीमलंकारामरमित्याद्भः
प्रकृतंनिषिद्धाभिन्नात्मतयाप्रोक्तावयहतिःकथिता उपमेयेनिषिध्यतत्रोपमानाभेदव्यवस्थापनमपह्नुतिःनिषेधस्याहि

विधः शाब्दः आर्थश्च शाब्दो यथा पातुकेरालगरगर्भितमेव सत्यं नैवेन्दुबिम्बमिदमालिख्यतच्चिराय उच्चैरदन्ते मम मनः शिवकंठमेव यत्का
लकूटगरलादखिलेऽरदन्त सावयवा यथा नेयंनिशा हतगृहे शावरयोषिद्देवहंसं वियोगविधुरंजनमाजगाम अस्या मुखे सपादियः
प्रपतस्तकामेरागः सकोपजनितो नतु सोऽध्यरागः अत्र सान्ध्यरागापह्नवो निशापह्नवानुग्राहकः आर्थो यथा येन स्वावि निहन्य
मानरमपि त्वशाङ्गात्समधास्तवस्मादाभिज्ञपराभवयेनविदयेनिःत्त्रियामेदिनी यद्बाणव्रणवत्मनाशिखरिणः क्रौञ्चस्य हंसच्छलाद्
याप्यस्थिकणापतन्ति सञ्जनः क्रुद्धोत्र निर्भार्गवः छलशब्दसमभिव्याहारेण हंसानां निषेधबुद्धिः उभयविशेषणान्वितपोरेकैतत्प्रो
क्तिर्यथाः श्लेषः उभयपदमेकमभिन्नपदं त्रिविधश्चायं द्वयोः प्रकृतत्वे द्वयोरप्यप्रकृतत्वे अन्यतरस्यैव प्रकृतत्वे वेति पुनर्द्विविधः शा
ब्दश्लेषोऽर्थश्लेषश्चेति शब्दश्लेषोऽपि द्विविधः पदभेदेन तदेकेन च आद्यः सभङ्गश्लेष इति गीयते तत्र शब्दश्लेषः शब्दालंकारोऽर्थश्लेषस्त्वर्थालंका
र इति काव्यप्रदीपः द्वयमपि शब्दालंकार इति केचित् द्वयमप्यर्थालंकार इत्यलंकारसर्वस्वकारः दीक्षिताद्यभिमतसम्मतं चैतदि
त्यन्यत्र विस्तरः द्वयोः प्रकृतत्वे यथा प्रकंपनी दीपितमेघनादा प्रहलनाशाहवचित्रकाया आविर्भवद्वैरनरान्तकोग्रा सामर्थ्यवेगोत्कल
लोहिताक्ता सस्निग्धराजानरसोयमीप्सासदृति शाल्याहृतवर्मनिष्ठा समिन्महाकर्मसुदक्षिणा च नैरोपशत्रुत्वरवाहिनीसा अत्र वाणि
तया रावणदुर्योधनसेनाद्वयस्य प्रकृतत्वं द्वयोरप्रकृतत्वे यथा मम संपन्नशक्तिर्विबुधैरहेदमरवप्रयायी विलसच्छिखावान् त्व
यान्नभावेन विलक्षणेन जितः कृशानुः प्रकृशानभूष राजन् कृतो वह्निस्कंदयोर्द्वयोरप्रकृतत्वं अन्यतरस्य प्रकृतत्वे यथा ममतात्य

घमकलपंतो नालो विन विशदभाष्यगिरः प्रपरिवितदीधितिमहालोकाम्नायाद्बहिः प्रजल्पति तात्पर्यानभिज्ञा आपातरम्योक्तपः कू
रमुकुमारोक्तिप्रस्तावज्ञा न हीनालोकाम्नायमेवार्थं वदंतीत्यत्रिप्रकृतः तात्पर्यटीकाभाष्यशिरोमणिमिश्रग्रंथ्यानुभिज्ञान्यापशा
स्त्रविडुमेववदंतीत्यप्रकृतः एवं श्लेषबलत्वहृष्टधा तत्रवर्णश्लेषो यथा यामिविद्यावभ्रुदितेऽनरेष्यामीतियत्वयाकथित तानास्तुदंत
मात्रेनेदंतत्वेन सरूपवपुः विद्याविततिसमभ्येकवचनेविद्यादिभुशाद्वयोः समानं पदश्लेषो यथा तमभ्यवावदन्दानशत्रु रेणावटोत्कचस्फी
तविटंकमौलिः बलावलाकारकरींद्रयालीकुंभप्रपण्डोवृद्दसेहतिस्त्री श्रवणमापणपहेदेतत शत्रुयथास्यात्तथा कुंभसंज्ञेन कुंभक
र्णापुत्रेण प्रेषिता रक्तसा घटारात्तसमस्तृत्तस्रुग्रीव सम्भ्यधावत् किंभूताऽङ्गनाः कचाः केशापत्रनाहपास्फीतोविशालश्चविटंकः सह
शामौलिर्यस्याः तथा मेघवन्नीलवर्णा वलस्य बेताकारा गजेपंक्तिरभ्यधावदिति आख्यातारः भारतपक्षे तु हतनाशत्रूणां रक्ता येनतादृ
शा यदोत्कवनामारात्तसत्तकर्णमभ्यधावत् स्फीतेत्यादि त्वलोपः खर्परे शरीति विसर्गलोपमाश्रित्य घटोत्कचशब्दस्य प्रथमांतत्वे
करींद्रपालीनां कुंभे गंडस्थले प्रणन्नाऽन्तभितामेघानां संहतिस्त्रीः समुदायशोभायेनगजानां द्वितीया षष्ठ्यन्त्रियष्ठः लिंगश्लेषो यथा
प्रवर्तयन्मां च विचारेण न कर्मणपभीष्टप्रतिपत्तिहेतो ऊष्मास्वरप्राज्यमहात्तिमात्रे मित्रे वमित्रस्पमृदस्ववाते परोऽनुनासिक इति न
ते कृते प्रवर्तं पदान्ति स्त्रीवस्यवकारांत साम्य ऊष्मास्वरपरप्रकाशकः प्राज्यो भूयान् महत्तेजोपस्यतेजोऽप्येक महत्शब्दस्याप्यदंतत्वात्
पक्षे ऊष्मास्वरं प्राज्यं महत् अन्नवो यस्मात् स्तु लदुपदेशान तिक्रमे स्तुवा भूदयात्मकारांत महः शब्दस्यापुत्त्वीप्येकत्वात् महतअत्त

ध्वनेर्जसोरिति हकारानेषु महो भवेदुत्सवतेर्जसोऽच्चेति सांतेषु च विसर्गः भाषाश्लेषो यथा मम सरसे तरसा रमणो रहस्स मम्म हसरेण
अरवासराजवासे सहसा राजेति वामाहि इह संस्कृतपक्षे वासराजो गृहेष्वष्टः क्रीडागृहे नववासे सहसाः शोभना हासा वामाः स्त्रियो राजे
ति शोभन्ते हीत्यवधारणोऽत्र हेति पदस्य रणे सरसमिति क्रियाविशेषणं यद्वा रहः तस्य विशेषणं कदा शोभन्त इत्यत आह महउत्सव
त्सस्मरो विस्तारः स्मरगता विप्रलंभादप्रमयः तेन समं सखेदः कामविकार एव त्वात् अनेन विप्रलंभसाहित्यं प्रतीयते इत्यादिते ङःखसंभि
न्नरते रेवतत्स्वरूपत्वात् उक्तं च संभोगाः सुखसंभिन्नो विप्रलंभस्तु दुःखप्रकारतिलयोः प्रकर्षस्माद्वा प्रकर्षो तस्य दुःखयोः एवंविधो रम
णो नायकः रहः एकान्तदेशश्च यदि भवति न तदा संभोगसामग्री सान्नाज्यादिति भावः प्राकृतपक्षेतु सरसं तरसा मनोरथस्य मन्मथ
शरेण अप्यवासराजवासस्य सहसा रायतिवामाभिः विरहे कथ्यतस्य दिनानि गच्छतीत्याशंकायां कस्याप्युक्तिः मनोरथ्योपनीताः
प्रियाः साक्षात्कृत्य तत्परिशीलनयैव स्वदिवं पातीत्यर्थः प्रकृतिश्लेषो यथा मम तिरस्कृतो भो भद्दहं कृतीनां द्युतोत्कटस्त्वं वहन्न
टानां स्वेच्छापरेषामपि वारणानि तनोति पाणिस्त्वं वदानमेव दोग्धवांछेनेत्यस्य ऊदात्तदाने इत्यस्य च लुट्प्रत्यये दानमिति रूपं त
स्य प्रत्ययश्लेषो यथा मम वीरव्रतदीक्षायां निरूपयन्प्यनवकीर्णि न हृदये भूतलपुरुहूतं त्वं केवलमवकाचगाङ्गेयः अवकाचादि
ति चकारस्तु लदि प्रथममध्यमपुरुषैकवचने समानं रूपं विभक्तिश्लेषो यथा मम तात्पर्यविषयभावं त्वमस्य एव श्रुतिशतानां
शिरसां महो विशेषादसन्मतेः समस्य गृहं त्वं श्रुतिशतानां शिरसामुपनिषदां तात्पर्यविषयत्वं त्वमेवास्यः प्रागवान् अर्वान्तरवा

स॰क्रा
१०

कानां प्रसञ्जयितात्पर्यमाशंक्याह विशेषादित्यादि वेदार्थानभिज्ञैरेवान्यत्र तात्पर्यमाशंक्यत इत्यर्थः अथवा शिरसा मुखावच्छेदेन अश्वोह
यग्रीव इति यावत् ईदृशरूपमेव वेदशतानां दुर्बुद्धिपुङ्गवान्मधुकैटभादेः सकाशात्तस्य ग्रहणं कर्त्तृतात्पर्यस्य विषयभावे विशेषात् देवान्तर
व्यतिरेकेणाश्वमह रक्षितवान् महस्पृजापामित्यस्य लङि मध्यमैकवचने रूपं अत्राऽस्पृ इति श्रूयते यो तो गत्यर्थस्य लुङि मध्यमैकवचने अ
स्पशद्दस्य प्रथमैकवचनं च समानं वचनश्लेषो यथा अयपान्नमितो ऽद्देव्यस्यामशीलश्रीलतो इत्युक्तेर्वेत्रवेत्रस्पृव्यतिपाते समतेमिया
अत्रमेतस्याख्योतेकं तु किन्त्वव्यतिपाते इति कर्मव्यतिहारे तङ् यथाक्रमं द्विवचनान्तं रूपं बहुवचनान्तं समाने पत्रप्रकाशवाचकपदमा
त्रेणैव वाच्यसामान्ये तदुक्तेरप्रकृतार्थोक्तिः सोक्ता समासोक्तिभ्यत्र विशेषणपदानां प्रकृताप्रकृतसाधारणार्थप्रत्यायकत्वे न तु विशे
ष्यपदस्यापि सा समासोक्तिः साधारणार्थबलादप्रकृतार्थस्यापि प्रतीतेः यथा मम मञ्जुलेषु कलमालिनीनां पतन्ति भास्वत्करा वहल
रागाः अथ ममर्तितीव्रतास्यशीलत्व रुचिन इह वेगभीत्येव अत्र नवीननायिकाकुचेष्वेवं न हि स्वामाश्यायशैथिल्यस्पर्शस्य कर्त्तृनायकस्य व्य
वहारस्य प्रत्ययः यत्र तु विशेष्यवाचिपदमपि श्लिष्टं तत्रोपमाध्वनिरेव अयं त्विह विशेषः सर्वस्वकारादीनां मते समासोक्तौ प्रकृतव्य
वहारे अप्रकृतव्यवहारतादात्म्यमेव भासते न तु प्रकृतधर्मिण्यप्रकृतधर्मितादात्म्यमपि यथा प्रकृते सूर्यव्यवहारे नायकव्यवहा
राभेदो न तु सूर्ये नायकाभेदः कमलिन्यादौ नायिकादितादात्म्यं तु प्रतीयत एवेति रसगङ्गाधरादीनां तु प्रकृतधर्मिण्यप्रकृतधर्मि
तादात्म्यमपि भासत इति उपमापर्यवसन्नोपमार्थो ऽन्योन्यमन्वयानर्हः यत्र क्रियया कारणकार्यान्वयधीर्निदर्शना सोक्ता पत्रपदा

र्थयोर्वाक्यार्थयोर्वा संबंधो वाक्यवशात्सादृश्ये पर्यवस्यति सा तावदेका निदर्शना यथा दर्पणकौतुकवतामपि वहलत्वः पश्चाद
लैरनुस्तनोपमदीर्णायत्वा हेथाममुद्भुतमनुन्नरलस्य यन्नेमेघस्यमायवनचापथरस्यलक्ष्मी यथा वा हृद्गमेडलवंयनेनरलय
स्याहृतजोवेपथुः किं विंकोकनदस्य दस्य महेशनेत्रे स्वयंरनः यतेकांतिमकोडतांडवितयोर्भंगेनवक्त्रं भुवोस्वंदसोत्करले
छनस्यकमलस्यो द्वांतभंगस्यच अन्यधर्मंकथमन्योवहतीति धर्मिणोः सादृश्यपर्यवसानेवाक्यार्थनिदर्शनात्समदृशावा
क्यार्थयोरभेदारोपः यथाममत्रुष्मिणोपरिणये यन्निन्याः परिरक्षणयतद्दिनेभ्रैलावसेकक्रियास्पृहं यामिकताङ्कार्निर्ग
पतेः केलीमृगीगोप्यैव कोशायस्य धनस्य च स्वकृतिभिः पाटच्चराकार्पणं मे जयी प्रतिसीरभस्यरभसात्यागो प्रदानेकफो
अनर्तुर्मूर्खसेवकस्य सा यथाहं सद्रूपिणो दैत्यस्य श्रीहृतस्यैन चक्रिणी प्रति हृत्येनप्रेषणं अहो तदेतदिति एवं वाक्यार्थः अत्रो
क्तवाक्यार्थे च तद्रूपस्याभेदारोपः अप्रसिद्धः आरोप्यवाक्यार्थो यथा उल्लासस्तनोस्य हनलोगमें गतासो नलक्ष्यायपि दृष्टिः अत्रैव
तस्याल्लदनन्नियस्याक्षेदेस्य बोधं यदृदृष्टिलोम समासरूपवाक्यार्थस्य यथा चतुरिमकलाकंठच्छेदो मनोभववंचनं दृषदि
मधुनोलिप्सालोके विडंबनमात्मनः उपरिपरिनः संकल्पानोसिलाशातपातनं सहनविपरीतायस्यानेजडेत्यदयार्पणं आज
वरोणपातं समासरूपवाक्यवत्तद्रूपं यत्र क्रिययाकार्यंकारणभावकयोश्चिदर्थयोः प्रतिपादितेऽन्तरवाक्यार्थो विशेषरूप
तयादृष्टांतत्वेन पर्यवस्यति साप्यपरा निदर्शना यथा मम योवहति मलिनमंतर्हृद्धो हानौ च सैंतपतिपदं राकापोदर्शी

अ॰व
११

वाच्यप्रतिपन्नरूपानाथः अत्र मालिन्यमेवेयपञ्चनाशयोः कार्यकारणभावे ऽप्रवीर्ड्वे प्रतीयमाने ऽत्तरार्द्धेनाहकं केचित्तु ललि
ताख्यमलंकारं वदंति प्रस्तुतवाक्यार्थे अप्रस्तुतवाक्यार्थाभेदोऽहि निदर्शना यत्र तु प्रस्तुतवाक्यार्थमनुपन्यस्य अप्रस्तुतवाक्यार्थे
उच्यते तत्र ललितं यथा अनायि देशः कतमस्त्वयाद्य वसंतमत्तस्य दशां वनस्य त्वदाप्तसंकेततया कृतार्था ‥ व्यापिनानेन ज
नेन सेव्या अत्र कृतस्त्वमागत इति प्रस्तुतमनुपन्यस्य तत्सदृशवाक्यार्थो निरोपन्यास इति अप्रस्तुतप्रशंसा प्रकृतप्रतिपन्ने
तुपायत्र अत्रकृतार्थाक्षाप्रकृतार्थप्रत्ययीयत्र अप्रस्तुतप्रशंसा अप्रस्तुतस्य प्रतिपादनमात्रे विवादितेनस्कतिरेव अस्याः
पंचभेदानाह कार्येहेतौ व्याप्यव्यापकयोरन्यगीःसमेतस्य कार्ये प्रकृतेऽन्यस्य कारणस्य हेतौ प्रकृतेऽन्यस्य कार्यस्य वाच्यादि
शेषे प्रकृते तदन्यस्य सामान्यस्य व्यापके सामान्ये प्रकृते तदन्यस्य विशेषस्य समे प्रकृते तदन्यस्य समस्याभिधानमिति पं
चविधेयमित्यर्थः तत्राद्यापद्याज्ञालक्षणातिक्रममार्गो भवतामेवभूतये जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथा दुर्मनायते अत्ररामे
णरावणं प्रति स्वोऽज्ञातिक्रमणेन तदनिष्टविधानरूपं कार्यं वक्तव्यं स्वदौर्मनस्यरूपकारणमुक्तं द्वितीयायथा ऽरंतिःशोष
चटितकपाटद्वारमाहतं रद्ध्वा वामेभक्तिमद्भिः कोणपैपरितः कृता अत्र रावणेन मद्दसेनापतेः किं हेतुस्संकलकल इति
हेतौ प्रष्टे प्रहस्तेन नगरावरोधहेतुमनभिधायैतत्कार्यमात्रमुपन्यस्तं तृतीयाप्रयथा अस्तोवापदिवाविपर्ययगतोज्ञानेथ
संदेहवानत्रापत्रविरोधिकर्मकृत्तनेयमस्य गोमायुभिः तिःसंदेहविपर्यये सति तत्र ज्ञानेनविनष्टाः कियंराजा चेत्सुनष्टखनशा

११

स्लिनदयं ग्रामः प्रजाविप्लवः अत्र परशुरामस्य पार्श्वेनैकत्वे सामान्यमुक्तं चतुर्थी यथा पियायात्मनस्तावदस्मात्तु नावरयरस्त्वनदे
दस्य पहृदिष्यति जनावनायोद्यमिनं जनार्दनं त्वेपे जराज्जीवापि वेशिवं वदंतिन् विपरीतमनाहीलोक इति सामान्येव क्तव्ये ऽजरा
द्विविरोध उक्तः तुल्येन तस्याभियानेत्रयः प्रकाराः समासोक्तिः श्लेषेः साहृश्यमात्रे वेति यथा मात्र श्लेषो यथा मम छिद्रे रागा
रागरोनन्धामयेषांमदारूदपे तेषां मृणालकानामस्वमद्राजीवमस्वित्तंततन् उन्नतेराजीवेकमयत्रत्ताहृशामुखं अथ च श्रा
जीवनेरविनपर्यंतेमुखस्यमुद्रामौने मृणालपदं चैकमात्रार्थके विशेषणाविशेष्योभयश्लेषो यथा मम खंडांगपातीतलेति
यापयोभूतलेस्वपिति दिग्वासा नेत्रपशुनापि किं सर्वविनयानस्य समासोक्तिर्यथा यत्राचापशावः किरातपरिवन्नैवा श्र
गमनाहितसंचारो नहि नागरस्याविषयो छिन्नं मनीनां मनः भूमेनीपि हृगंध्यनादस्य दिशः सामादमामोदपन्नामूलेयदिद्रस
तेगनुतनुः कस्मैकिमावक्ष्यहे साहृश्यमात्रे यथा मम येराववनमंदारौडुर्वीसाश्चेति सहभवो लक्ष्म्याः पतेर्ध्यापारात्मानिह
तिष्ठापविधिशाखा केचित्तु अप्रस्तुतेन प्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिः अप्रस्तुतेन प्रस्तुतप्रतीतौ अप्रस्तुतप्रशंसा प्रस्तुतेन
प्रकृतप्रतीतौ तु प्रस्तुतांकुरः इत्यगलेकारांतरं यथा अन्यासहतावडयमदं सहासहभंगलोले विनोदय मनः सुमनोलतासु
मुग्धामजातरजसं कलिकामकाले व्यर्थं कदर्थयसि किं नवमालिकायाः अत्र हृतांतहयं प्रकृतमेवेत्याजिदिमात्वमेव
क्रमित्याहुः अप्रकृतेन निगीर्णो साध्यवसानाश्रयात्प्रकृतेः प्रकृतस्याप्यपिकत्वे यथैवं सावत्रणाय पत्नी सा जज्ञतयजनकपौर्वा

मुक्ता
१२
12

पर्यस्यागम्यसात्वतिशयोक्तिः उपमेयवाचकपदमयत्नाय उपमानवाचकपदेनैव तदुपादाने रूपकातिशयोक्तिः यथा नमस्तोमः
पूर्वं तदनु विमलःशीतकिरणस्ततःकोकद्वंद्वं तदनु च न किं विमुनरभूत् अनेगस्यावर्तस्तदनु कदलीकांडयुगलं ततोवो
वौपद्मौ शिशिरविविधेःस्तर्षिरपरा अत्रकवदनाद्युपमेयानां तमःप्रभृति उपमानवाचकशब्दैरेवोपादानम् यत्रदप्रकृत
स्यसजातीयादन्यस्योज्ज्वलत्ववर्णयते सा द्वितीया यथा मम अन्यत्कुतूहलमपागतरंगितानामेष्वरीतिरपि गीतिमतःस्मित
स्य रागोहृदयःसदभिसंधिगुणोगुरुक्तिर्मुक्ताफलग्रथनकौशलमन्यदेवायचेवेत्स्यादिति केनविदापादकेनकस्यविदर्थ
स्यापादने तृतीया यथा निरंतरत्वेन नियायत विनाशसहस्राणि पदि क्रियेत सुवर्णसुस्पःसकलेकमुक्तस्तदात्वदास्यप्रि
यमाश्रयेत कारणकार्ययोःपौर्वापर्यपरित्यागे चतुर्थी तत्पडित्यागेपि द्वैविध्यं पूर्वं कारणस्य पश्चात्कार्यस्योत्पत्तेर्न तु यौग
पद्येन तु उभयोरुक्तौ च आद्या यथा उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं घनोदयः प्राक्तदनंतरं पयः निमित्तनैमित्तिकयोरयं क्रमस्तव प्र
सादस्य पुरस्तु संपदः अत्र प्रसादात्पूर्वमेव संपदभियाने द्वितीया यथा मम पुनहृदतदारिन्द्रवेहिमासुर्विरहिणापादयंचवी
तिहोत्रः तरुणमन्यतराश्रयतरुणस्वत्रयहीनेप्रतिपदचंदिरुतानि अत्र वंशोदयस्य विरहिणीतापाश्रयतरुणाधिसमानाधिकरणात्
णहृतिरुक्तेर्विरहिणीतापस्य च वंशोदयं तरुणाधिसमानाधिकरणात्तरुणहृतिरुक्तेर्द्वयोस्तयोरेकत्वपात्यौगपद्यं लभ्यते केचित्
कार्यकारणयोरभेदनवर्णने हेत्वलंकारः यथा लक्ष्मीविलासाविदुषांकटाक्षा वेंकटप्रभो पक्कस्यविदर्थस्य वापित

र्वोधनार्थं कस्यचिद्दार्यितार्थस्य कल्पनं मिथ्याध्यवसितिः यथा अस्य क्षोणिपतेः परार्द्धपरया लक्षीकृताः संख्यया प्रज्ञाचा-
क्षुरवेक्ष्यमाणबधिरश्राव्याः किलाकीर्त्तयः गीयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन वन्ध्योदरान्मूकानां प्रकरेण कूर्मरमणीदुग्धो-
दधेः रोधसि तथा संभावनं यदीत्यस्यादिसहितोन्यस्य सिद्धये यदि शेषो भवेद्वक्ता कथिताः स्युर्गुणास्तव इति संभावनमलंका-
रः तथा बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते यथा गजत्रातेति वृद्धाभिः श्रीकान्त इति यौवतैः यथास्थितश्च बालाभिर्दृ-
ष्टः शौरिः सकौतुकं एवं रूपकेन बहुधोल्लेखेपि गुरुर्वचस्यर्जुनोयं कीर्त्तौ भीष्मः शरासने तथा प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्व-
प्रकल्पनं तदकारणत्वेपि तत्कारणत्वकल्पनं प्रौढोक्तिः यथा कल्पतरुकामदोग्ध्रीचिन्तामणिधनदशङ्खानां रचितो रजोभर-
परतेजःस्थासौ वैरेषः अत्र कल्पद्रुमादेरर्थिकदानप्रत्यहेतुत्वेपि रातुः कल्पद्रुमादिसंबन्धिभूतावयवनिर्मितत्वात्तद्दान-
हेतुत्वेन कल्पनमिति प्रौढोक्तिः इति वदन्ति साहश्यपर्यवसिते यस्मिन्वाक्यद्वये धर्मः एकोपि हि भिन्नवाच्यतया प्रतिवस्तूपमा-
माहुः साहश्याभिप्रायके वाक्यद्वये यत्रैक एव धर्मो द्विवारं निर्दिश्यते सा प्रतिवस्तूपमा यथा देवीं वाचमुपासते हि बहवः सा-
रं तु सारस्वतं जानीते नितरामसौ गुरुकुलक्लिष्टो मुरारिः कविः अब्धिर्लङ्घित एव वानरभटैः किं त्वस्य गंभीरतामापाता-
लनिमग्नपीवरतनुर्जानाति मन्थाचलः अत्र ज्ञानरूप एको धर्म उभयत्र निर्दिष्टः मुरारिमन्दरयोः साम्य एव पर्यवस्यतीति स्प-
ष्टं यथा वा नान्यत्र राघवाद्दाशरथेर्मूर्तिर्वत्सयोः क्षमा दुग्धार्णवादृते जन्म चन्द्रकौस्तुभयोः कुतः सर्वत्र भावरूपोऽत्रत्वभा-

म.का
१३
13

वत्प्रतिविशेषः वैधर्म्येण यथा मम तन्नव्युक्तिविशेषशोभितवचः संदर्भगर्भीकृतानर्थानास्वदितं कवेरप्यपियां यन्याः शान्तेपी
शान्ते सम्भ्रविभ्रमटङ्कारगाविहितामास्यमस्मरगात्स्याः तमो विछिन्निनविलत्तणां तामपितीगोतमाः प्रतितं प्रत्ययोयपयोक्तशो
भासात्ताकृत्वमनमश्यस्यविपर्ययेणाचमप्यानेवत्तं सात्ताकर्तुमर्हमस्यनेनप्रकृतसिद्धिः साधारणस्य साम्यप्रतियोगयत्व
योगिनेयप्रतिर्देशःस्यात्तद्विंबप्रतिबिंबतया सदृष्टान्तः यत्रोपमानोपमेयदिशि बिंबप्रतिबिंबभावेनभिन्नधर्मोपादाने
सदृष्टान्तइत्यर्थः प्रतिवस्तूपमायां त्वेकस्यैव धर्मस्याभिधानमिति भेदः यथा प्रथममयमोहशम शमविषमनीयतत्तुष्टेव
नभपंकेरो कथमथजनवैषापिस्मातिस्थितमिदमेववास्टुमनोज्ञत्वघातिमासलसमसिमतिज्वलेत्ति सहसैव महौषधयः प्र
त्रौषज्वलनयोर्बिंबप्रतिबिंबभावः वैधर्म्येण यथा मम आयन्नतायविहतिस्पृहयाति सांद्रैवेजा सवत्सकृतशालिन
पवचेतः केनस्तुतेवहलहालहलावलीठादशीविषादघसल्लिखितंस्वपायाः प्रकृताप्रकृतानामेकपद्येकान्वयितात्तिदी
पकं तस्यात् प्राकरणिकानामप्राकरणिकानां चैकपदोपात्तधर्मेणान्वयो दीपकं यथा सकलकलाः कल्पितप्रभ्र्
वेधस्यकृमदवंयोस्य सेनकुलतिलकभूपतिरेकोराकाप्रदोषश्च वर्णित्वेनप्रकृतस्यप्रवरसेनस्य प्रप्रकृतस्य राकाप्रदो
षस्य च कलासाकल्यकल्पनसामर्थ्यरूपैकधर्मान्वयः क्रियादीपकं यथा गुणापतिनायशाद्वेनहत्तभंगंत्यपेनचार्थ्यस्य र
सिकत्वेनाकुलिता वेश्यापतयः कुकवयश्च तिंधत्वेन प्रकृतानां कुकवीनां वेश्यामातीनामेकक्रियान्वयः यत्रैकमेवका

रकमन्वयमेतिक्रियासुवकीस्व एकस्यकारकस्यानेकक्रियासुविलेऽपरंदीपकं यथा प्रणमतिपशुपतिंत्रुवतिसंस्मि
ष्यतिचुलुकमुकुलितैरंगैः प्रियसंगायस्फुरितांवियोगिनीवामवाक्ष्ललता मालातत्सर्वंहस्वैर्वियोगतरंगोत्तरात्वपिनि
तस्यामेवक्रियायांरूपांतरेणाविनस्यरूपांतरेणतत्रैवपुनरन्वयेमालादीपकं यथाममाश्रान्तातेमनसात्मनाप्यभि
नवालोकोत्तरः कल्पनावस्तुनामप्यकल्पेनाभिरमलेमाधुर्मंमम्याहितं माधुर्यप्रणायदानिकान्यापिपदेरथ्याहृदथ्याह
नास्त्रोत्रेतेनमनोमनापिवमदामहेतमासायते आसादनक्रियामांहूर्वंकर्मत्वेनान्वितस्यानेनरंकर्तृत्वेनान्वयः प्रकृ
तानांनाहस्केभिन्नानांवापितुल्ययोगित्वं प्रकृतानामेवअप्रकृतानामेववाएकधर्मान्वयेतुल्ययोगिता प्रकृतानां यथा
संभावमिह्यम्भुवनाभयदानपुण्यसंभारमस्यवपुरत्राहिविस्फुरंति लक्ष्मीस्वमाविकगणज्वलितेवतेजोयशस्वमान
विजयोवपराक्रमश्च अप्रकृतानांयथा प्रवतिरमरसिंधुःसाईमस्मद्धियाभिस्सवकुलगुरुराघवः छंदसांयः प्रयो
क्तासवमतिरनुयातारंधतीकोवसिष्ठस्त्वापिविनतुभद्रंभूयसेमंगलाय उभयोः साम्यप्रोक्तौविशेषउपमेयगेव्य
तिरेकः उपमानादुपमेयस्यकेनचिद्धर्मेणाधिक्यवर्णनेव्यतिरेकः हातिप्रकर्षहेतोरुक्तौत्रेधाचतदनुक्तौ शाब्दार्थौ
हेयोन्यसाम्येप्रोक्तचाद्विगुणामितः सः उत्कर्षापकर्षहेत्वभिधानेएक उत्कर्षहेतुमात्रेऽपकर्षहेतुमात्रेतउभयहे
त्वो वानुक्तेत्रयइतिमिलित्वाचत्वारः तत्रापिसाम्यस्यशाब्दत्वेआर्थत्वेआक्षेपगम्यत्वेवेतिचतुर्णांत्यैकंत्रैविध्येद्वाद

शः द्वादशानामपि शुद्धत्वेन श्लेषेण चैद्देविध्ये चतुर्विंशतिर्भेदा व्यतिरेकस्येत्यर्थः क्रमेणोदाहरणानि आद्यानां चतुर्णां यथा म
म वाङ्मयसरसामंतगोहनकुतुके केरसिकोपि अपरभ्रमयलोद्धुधश्च वधीरोयेन मदमाधत्ते वायधैर्ये अयकर्षोत्कर्षहेतू
क्तौ मदमाधत्तेनलेशमयीति चतुर्थचरणनिर्माणेऽत्कर्षहेतुरनुक्तः क्वचिदप्यपरोद्धुधश्चेति तृतीयचरणपाठेऽप्य
कर्षहेतुरनुक्तः यत्पादद्वयेनैवोत्तरार्द्धपाठे तत्र भयहेतुरनुक्तिः सर्वत्र स्वयदप्रयोगात् शाब्दं साम्यं आर्थं साम्यं यथा
तत्रैव चयलतरेतरद्भुधवदिति पाठेऽत्करीत्येव चतुर्थचरणपाठे क्वचिदपि चेतरद्भुधवादिति तृतीयचरणपाठे मद
माधत्तेनलेशमयीति चतुर्थचरणपदे पादद्वयेनैवोत्तरार्द्धपाठे चतुल्यार्थकवतिप्रयोगादार्थं साम्यं आक्षेपात्साम्य
यथा तत्रैव चपलान्बुधानभिभवन्निति तृतीयचरणपाठे मदमाधत्तेनलेशमपीति चतुर्थचरणपाठे चयलयदा
स्यानेत सकलपदप्रवृत्तये अन्यत्रहृष्वैरीतामदिनेऽभिभवस्यासाहश्येपशाक्तिलक्षणयोरभावात्साम्याक्षेप इति द्वाद
शभेदाः श्लिष्टभेदा यथा मम अभ्यासप्रतिभादिप्रतिभागणसंपदमनयेतः अविकलकलस्य विधुवत्कादाविक्तौ
नकाचनकलास्य अवैकल्यं कादाचित्कत्वं चोत्कर्षापकर्षहेतू वर्द्धतरकलस्येति पाठेऽत्कर्षहेतुरनुक्तिः द्युयमौ
लिमणेर्नकाचनेत्यादि चतुर्थचरणपाठे पकर्षहेतुरनुक्तिः उत्तरद्वयेनैवोत्तरार्द्धपाठे ऽभयहेत्वनुक्तिः षष्ठीसमर्पा
दिवार्थे वतिरिति शाब्दं साम्यं तत्रैव अविकलकलेन विधुवत्कदाचित्कीकीकलामपंधत्ते इति पाठे प्रथमः अवि

कलपदस्थानेव हतरपदपादे द्वितीयः कादाचित्कीमित्यत्रबुधमौलिमणिरिति पाठेत्वनीपठन्कृद्वयेनोत्तदार्द्धे चतुर्थः तत्सार्थैव
तिरित्यार्थसाम्ये प्रविकलकलोविधुजयी कादाचित्कीकलौतन्तथैवयमित्ति पाठे प्रथमः भेदत्रयं पूर्ववत् जयमाक्षेप्ता साम्यमाक्षे
पोद्वादशस्वापिकलाशद्वः श्लिष्टः इष्टस्याभिधानेयोर्थस्यविशेषवोधाय स्वयमेवप्रतिषेधः सवक्ष्यमाणोक्तविषयप्राक्षेपः
विवक्षितस्यार्थस्यवचनप्रतिषेधः आक्षेपः सचद्विविधः वक्ष्यमाणविषयउक्तविषयश्चयत्रवक्ष्यमाणे ... सैवनिषेधः सआद्यः उ
क्तस्येरवचनवैयर्थ्योक्तिर्द्वितीयः आद्योयथा प्रीतेर्वियातविक्षरापरिभूयमत्यान्वेष्यतोयदभयेसमवानहंश्च तन्मर्मणिस्पृशा
तिमामतिमात्रमच्छहावत्तशोतमथवादशांकथरीसि यत्रबुद्धिस्थरावर्णाप्रतिरामादभिभवेदिवन्दितेषुणांतमितितन्निषेधः
द्वितीयोयथा यदितेसंतिसंत्येवकेयमल्पाविभीषिका किमुक्तैः सन्निपत्यैवपताकोंताहरामिवः अत्रमहाराजप्रतिकूलतः स्व
त्रियास्त्वत्परस्तकैत्रक्तेपूर्वार्द्धेनान्यवलवन्तन्नामक्त्नापितादृशाकमीननत्वष्टानेववचनमात्रमर्थ्यमित्यभिप्रायेणतन्निषेधः के
चित्तयोनिषेधोवाधितः सन्नर्थान्तरेपर्यवस्यति सआक्षेपः यथाप्तुरोजन्मानायप्रभृतिममरामः स्वपमहन्तपुत्रः पौत्रोवारघु
कुलमवंवदितिनिश्चेतो प्रथीरथीरेवाकलपंतजनोमाममयमयावहोडुघद्विजदमनदीक्षापरिकरः अत्रसर्वोक्तनिषेधोवा
धितवान्ब्राह्मणाभंगनिषेधातिक्रमेसूचयति हेतुंविनापिकार्यपत्रोक्तंस्याद्विभावनासात्तु प्रसिद्धकारणव्यतिरेकेपिकार्यो
त्पत्तिवर्णनेविभावना यथा अरालत्वंविरंभवोननमरालमंदागतिर्हेगंचलमचंचलंहृदयमरमनोदयः स्वथानरवलवा

कृशयातितिथिरथ्यापि पृष्टा मनोमनोजशरजर्जरं नयति मोहमस्यास्तत्र इयं चानुक्तनिमित्ता सौंदर्यविशेषस्य हेतोरनभिहितत्वात् उक्त
निमित्ता यथा प्रसुप्सेव दयिते नरमत्वादीर्घस्य चक्षुष मर्मच्छेदपरैर्लैरकर्मीन समाप्यते अत्र सीतापाश्वद्वयोरमस्योग्राप्रतिवं
यकपलसत्वेपि प्रतिवंधावः तस्यायाश्चनहेतोनुपादाने हेतोस्तत्यपिकार्यानुत्पत्तिः स्याद्विशेषोक्तिः सा च त्रिधा उक्तनिमित्ताऽन
क्तनिमित्ताऽचिंत्यनिमित्ता चेति आद्या यथा स्वेहहत्यजतेश्मद्धं सजवादग्ने स्फुटित्वा वहिर्याकोटौ प्रलवेषदेवलिपिभिर्हलापि
ग्रामायणाविन्नेनास्खलितेनयरत्तदपि केवलाणमश्रीणापक्तस्तस्मै प्रथमायमानिष्ठमहावीराय वैराग्यतो अत्र भयहेतोभाविरा
मायणादर्शनेपिरावणस्य भयाभावः महावीरत्वं च तद्धेतुरनुपात्तः द्वितीया यथा मम पंडितता तव खंडितनयविशाखंडितन
येयं अनुपहतेतनजतुषीननुनैव मदस्य वार्त्तापि मदहेतुर्विद्यादिसत्वेपि मदानुत्पत्तिः धीरत्वं तत्पं च तन्निमित्तमनुक्तं तृती
या यथा पद्दिष्टानपि नाहशेषं भजने यस्मात्ययो विश्रुतः किं ब्रूमोऽत्र तदन्यदेवन व सेत्यक त्रसर्वे गुणाः लीलानिर्जितरवराम
त्वाभ्गवतः श्रीनाम दम्याहतेनेति र्विद्मप्रतिपन्नादिज्वविजयो वीरत्वकस्ताहशाः अन्यदेवेत्यस्यान्यहेतुकमेवं स्पष्टः हेतुश्चावि
शिष्यन निर्वक्तुं शक्यः निदेशाक्रमतोपदिसमन्वन्यपत्तञ्च यथा संख्य यथाममाभिरामरात्रवे डुर्वीदानिलहेडुरोषदहनाहावी
रणाडेरणप्राय मायविपाटनप्रकटितश्चोटिह्विकोटिञ्जुटि क्रमातामप्यकणिकारमजंपाङ्गं संपातिमयं जसालेकेड्डः स्वयमातनो
तिरहितास्तातात्मजभ्रातृभिः यदि सामान्यविशेषयोसमर्थ्यं पेनेविशेषसामान्ये साधर्म्याद्वैधर्म्यादपि वासोपर्यातरन्यासः सामा

येन विशेषस्य विशेषेण सामान्यस्य वा समर्थनम् अर्थान्तरन्यासः प्रत्येकं साधर्म्येण वैधर्म्येण वेति चतुर्विधः आद्ये साधर्म्येण यथा
लेहतो ये पादितव भुजच्छायपाम प्रतीक्षा निर्विघ्नश्रीरियमभिनवा कीदृशी ते प्रशस्तिः इक्ष्वाकूणां लिखितपठितास्सर्ववक्षोगडपी
ठक्रोडपत्रप्रकरमकरीपाशुपालस्य हि हतिः वैधर्म्येण यथा बालेनैव हविरुद्धानलकर्षिनायादल्पश्रुतेव लपमेति न लघुदेशो
हरेणुनः स्थितिमगादिदमेव लीयस्यानश्रुतिमेहतयवभवन्यनार्था द्वितीये साधर्म्येण यथा न तेजस्तेजस्वी प्रकृतमपरेषां प्रसह
ते स तस्यायाभावः प्रकृतिनियतत्वादपि कृतः मयूखैरश्नानस्तपति यदि वोदिनकरः किमाग्नेयो ग्नावा निकृतइव तेजोसि वमति
वैधर्म्येण यथा मम भावविरोधी स्फुरन्तो विरुद्धमेवाश्रयत्वहति नाप्यन्वयदभावः प्रतियोगिनमेनत्तरालभते प्रत्रोन्नराद्वस्य वाच्या
र्थविपर्ययभूतेन प्रतियोगिविषयकज्ञानविषयत्वनियमेन संवीक्त सामान्यवाक्यार्थसमर्थे केचित्तु यस्मिन्विशेषसामान्यवि
शेषाः स विकस्वरः एकविशेषसमर्थनार्थमुपात्तस्य सामान्यस्य समर्थनार्थं विशेषान्तरस्याप्युपादाने विकस्वरालंकारः यथा
अनेनरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सौभाग्यविलोपि यातं एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः अविरोधे
पि विरोधोपन्यासः स्याद्विरोधः सः आपाततो विरोधप्रत्ययाद्विरोधः अयमेव विरोधाभासः स्याज्जातेर्जात्यादिकर्मद्रव्याणां स्वस्व
परयोगात् जातेर्जातिगुणक्रियाद्रव्यैर्गुणस्य गुणक्रियाद्रव्यैः क्रियायाः क्रियाद्रव्याभ्यां द्रव्यस्य द्रव्येण सह विरोध इति दश भेदाः
क्रमेणोदाहरणानि अभ्युन्नमिदं यदिदं स्तनयनः पवनश्च पावकोपातः तव विरहे किं चित्रं शरत्समापद्भवत्तस्याः अत्र वायु

मुक्ता
५९
16

त्ववह्नित्वजात्योः सामानाधिकरण्ये शस्त्रीकृतस्तत्त्वरो हरिखड्गवेगेन लेकेंद्रवक्त्रासिरःकमलसण्डः पपात तत्रस्थितैस्तत्काकुसुमैः कुसुमे
षुरेणसीताविपोगविधुरेहृष्टमाजघान वक्त्रात्वजातिस्फुटत्वगुणयोः अपेदरस्तोभिः कननकहरिणाक्षुण्णविपिना तपाहन्ते
पापैर्वर्ध्यपतियथाक्षालितमपि जनस्थानेस्त्र्येकनकनगौरएपिचरितैरपिरनावारोदित्यापिदलतिवज्रस्यहृदयं रनावत्वजा
तिरोदनक्रियपोः प्रथमश्लोके स्ररैत्वजातिचेदद्वयपोः वज्रादपिकठोराणिमृदूनिकुसुमादपि लोकोत्तराणांचेतांसिकोहि
विज्ञातुमर्हति काठिन्यमृदुत्वगुणयोः स्त्रीणांहिसाहचर्पाद्भवंति चेतांसिभर्तृसदृशानि प्रयुराणिमृच्छयतियाविषविटपम
माश्रितावल्ली माधुर्यगुणमूर्छनक्रियुयोः मनेः कलशाजन्मनोजयतिकापिगंभीरतायया चुलकमेभसामपि निधिः समापद्यते
अमप्रपुरनरीशमहेनाविवरीतमतगतोयया भवतिनोच्चकैरहह सोपि विंध्याचलः नीचत्वगुणाविंध्याचलद्वयपोः येचेष्ट
तमनीकसीमनिपदित्रस्तपरांचन्नापि प्रत्यक्षीकुन्तेसहस्रनयनः एष्टोभ्ददैरद्विभिः चक्रेवर्त्मचनागलोकतापनीपाप्रमि
वपृस्तुवत्यः कैलासमपरस्यकीदृशाम्पादानेहतस्यापदां पलायनदृष्टस्य प्रत्यक्षीकरणक्रियपोः श्रीवक्रमः सकलदानव
जीवितव्यविश्वासमामिलिपिरेवसदर्शनोमे यस्मिन्निपत्यहृदयेदलितारजालज्योतिस्तुषारमयमाभरणंबभूव दलनक्रि
पास्पदर्शनद्वयपोः अवदायतिदिक्षुदेवकेकुमुदानामुदितोस्तदामदे कुन्तकेविरहस्पृशामपितरणदेशोवडवाग्निसन्निभाः वे
इवडवानलद्वयपोः पोवस्तनः स्वभावस्तस्यानिवृत्तिः यथा अपमेकतमेनपतते रपिमप्पोईगतेचमेन्निणा सवलनतण

गवशिखिप्रियेऽन्तकेऽस्यितमौलिरालयः व्याजस्तुतिर्विपर्ययपर्यवसाने स्तुतिस्तयोः निंदायाः स्तुतौ स्तुतेर्वा निंदायां तात्पर्ये व्याजस्तु
तिः आद्याद्यथा मम नु किल्बिषपरिणये अग्रं संस्तुतिप्रवहणा ह्रूणान्वयेन तिसंसदश्ववहस्तुपिमायया वं विश्रुज्जवाक्रूसमसन्नि
हितत्वमर्कद्यावेचगरुलिनन्नगणा संप्रयोगेम् अत्र स्तुसंप्रतिसु प्रसिद्धमेव तवेह शोकर्मणि नैपुणमिति नुकिरणावेचन
कमित्तत्रु ह्रूपनिंदापाईश्वरह्रूपस्तुतिपर्यास्तुतौ पर्यवसाने द्वितीया यथा कोप्यैष संप्रति तवःश्रनुयावतारो वीरो न यस्य भ
गवान्स्वयं जनदनोऽपि यथा मम सुभुवनाभयदक्षिणानि गुणानि तानि चरितानि च यो न वेद वंदकेतोरत्नलवस्य स्तुतिमुखनिंदा
यां तात्पर्ये उभयत्रापि स्तुतिनिंदयोरेकविषयत्वं क्वचित्तु अन्यनिंदास्तुतिभ्यामन्यस्तुतिनिंदावगमः यथा स्तोणपर्यटिताश्रमा
यविद्यार्जितामानधनेमनस्ते वैपरिचिंतास्तेनैषराधीश्वराः विस्मोषायसरोजसंदरदृशामास्ये कृताहस्पृपः कृत्ता नेन मयाप्रया
गनगरेनाराधिनारायणाः अत्र स्वनिंदया तदाराधकस्तुतिः यकः स राव जीवति स्वदयविहीनोपि सुलदयो राज्ञः यत्र कल्लाधि
मकारणमुदरेन विभर्ति दुःखं रे अत्र राजस्तुत्याऽन्यनिंदा अयमपि व्याजस्तुतिभेद इति दीक्षिताः अत्र स्तुत प्रशंसेत्यपि तिष्ठावः
केचित्तु निंदायां निंदयाव्यक्तिर्व्याजनिंदेति गीयते यथा विधिरेव विशेषगर्हणीयः करटत्वं रटकस्तवापराधः सहकारतरो च
कारयोसैा सहवासं सरलेन कोकिलेन इह विधिनिंदया विवेकहीनस्य प्रभोर्निंदा गम्यत इत्याहुः सहसमभिव्याहारास्सहोक्ति
नभयान्वितेपमे सहशब्दसमानार्थकशब्दबलादेकधर्मस्य धर्मिद्वयसंबंधे सहोक्तिः यथा अनेन सार्द्धं तव यौवनेन को।

दिंपरामच्छिद्रुरोधरोहृत् एवमपि तन्विन यिवासवस्य गुणोपि वा पेशमनःशारस्य यत्रान्येन विनान्योऽसाधुः साधुर्विनोक्तिः सा के
नचिदर्थेन विना कस्यचिदशोभनत्वं शोभनत्वं वा यत्रोच्यते सा विनोक्तिः आद्या यथा विनासीता देव्या किमिव नहि दुःखरघुपतेः प्रि
यानाशे सर्वं किल जगदरण्यं हि भवति स च लोकस्तावानयममपि वियोगो निरवधिः किमिमं वंदछस्यनपि गरारामयणाइव दुःखपदं
तत्कारणपरे अत्र सीताव्यतिरेकेण सान्वासादेर्दुःखहेतुत्वम् अशोभनत्वं द्वितीया यथा मम कैरवाकरनिवहसौरभदेनेजसि स्फुरति सर्व
दिक्प्रसरे कामिनीपकामनीयकमलं तदानशोहेतसंतमससमेतरा निशा अत्र तमो विरहेण रात्रेः प्राणवत्ये केविततिस्य सर्वं याना
मसं वंचव वचनै विनोक्तिः यथा मृणालमंदानिलचंदनानां शिशीरत्वे शैवालकुशेशयानां वियोगदूरीकृतचेतनानां विनैवशांत्ये
भवति प्रतीतिः इह शोत्यां विनाभावेपि मृणालादीनां नह्विनाभावोक्ति विन्याङः सदृशा मदृशैः एवं यथा नाविति मयत्कपरिहृतिः
द्वयं त्रिया समेन समस्य न्यूनेनोत्तमस्य उत्तमेन न्यूनस्य विनिमयात् आद्या द्विधा द्वयोर्न्यूनत्वमुत्तमत्वं न्यूनत्वेव यथाः यां चंद्रकैर्मदजल
सप्रहानदीनां नेत्राश्रियं विकसितो विदधुर्गजेंद्राः तां अन्यवाश्रदिलं दिनमत्तरेतो योतो गलग्नन वनीलययोजपत्रैः अत्र चं
द्रचक्रकनेत्रशोभा यानीलनलितदंलप्रयुक्तनेत्रशोभया न्यूनेन न्यूनस्य यथा मम स्वयमादाय कलंकं विरहिभ्यो वेदनां दत्ते
रजनीजीवितवल्लभ कोस्मि लिखपेनवान्माहः द्वितीया यथा यमीश्वमनश्वमालिनितमःस्तोमावलीश्च्छास्रुघांनेत्राणाम यत्स
हारिणिचरः सूर्यांशुसवातिथो श्रंभोजानि परांबितन्विजमचंदत्वे वनेभ्यःस्तत्तोगौरांगी वदनो यमासकृत मादमेयति पेज्वनो

त्तीयापक्षे प्रस्तावेऽस्मिन्निकषोपलाभेः संख्याकषोल्लेखपरिक्षितोयः विक्रीयन्ते हेलि हिरण्यपिण्डनारावणायन्तियमादित्तचौः भा
विकमथ्यान्ते स्यात्सहेमप्रागभावानो सध्वंसाः प्रतीताः सप्रागभावाभावादिनः तेषां विद्यमानवत् लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वकथनं
भाविकं आद्यं यथा पश्यामि वंजुलस्यान्तेमूनस्पर्वैवरालयं प्रत्यक्षमिव हन्तोतानस्पर्वैन्तु भवामि च द्वितीयो यथा ममाभप
जीविते शिनरिहरुषियासो कामिनीमनुनिनीषतिमामा पोर्हिमप्रभूतयोनुवभूवुर्भाविनोऽपि नयनाध्वगभावे उहाभाविनामपि
विरहविह्वलानां वातवंषग्निनि वाक्यपदार्थेनाभ्यां हेतुस्फूर्तिः काव्यलिंगस्यात् हेतुवचनं काव्यलिंगनन्तु द्विविधं हितीवीक्यार्थत्वेप
दार्थत्वेव आद्यं यथादर्जेन्द्राभयदत्तिर्णभगवतोवैवास्वतादामनोऽहिमानोदहनापदीपितनिजस्त्रत्रपतापोष्माभिः आदित्यैर्मदि
विग्रहोन्दपतिभिर्दैन्यमसौ न तनवेगादीसास्वस्फुरड्ग्रदीधितिशिखानाशजितसंपन्नः अत्र रामादिभिः सहप्रुह्रः प्रसंगो यथ
वःसाध्यत्वे हेतुः द्वितीयं यथा सिद्धश्रोत्रपरंपरापरिमतैरेभिः प्रयोजस्यातेहमैरवशुलसर्वजेमाभितः स्मरेणदेवर्षिण वि
षमहन्निरमंगतानामपितं दुर्बीरलज्जाभरान्लानश्रीहृच्चतुर्मुखीभगवतो पातुःकर्णं वर्णते अत्र बलमदवचनुषयसनं म
पितुमशाक्यत्वे विषमहृतित्वं हेतुः पर्यायोक्तं कथ्यते वाच्य सैवात्यमगपोक्तिः वाच्यवाच्यैः पद्यंव्यंजनयोच्यते तत्रपरीयोक्तं नवै
कसेवहन्तिहयेनत्रायतेप्यपामितिवाच्य प्रकारभेदेनतदभावात् यथा मम मिथ्याभूतं जगतो तायस्य पदं यस्यहसाजगादेव
नावपि परतो नवनो भवतो वत नाट्यस्य प्रतिभो अत्र लौकिकप्रत्यक्षाविषयचरणानपायो मः जगदिति वंचनीयत्वतात्पर्यवत्

स्वक्ता
१८
18

घाचयासोऽनुपांतेरणाप्रतियादितो वक्तप्रवयउदात्तं महतां चरितं वर्णनेच वक्तर्मेपत्तिवर्णनमुदात्तं यथा मम गानन्मनश्चावविहार
वापीसहोदरेवारिसवांसमहे यस्याप्रयस्पत्यपिहंससंस्वहियुत्सहेलाञ्चसणालमोहात् वापिवक्तनिमहतामर्थादामेप्रत्वकथ
नमस्युदात्तं यथा ममाभिरामराघवे श्रेणीभिः प्रतिपन्निभिस्तस्तभिरथप्रस्लल हस्तिभिर्मैत्रेयीरमणोपरेशाविशदः सौरधजस्तेय
नः यंवैरूममयान्नपार्थिकस्य खंसात्साकरोमादराहात्साकोपिसनीललोहितमयोजागत्यैस्थिनिरो प्रत्राशिवः कैलाससं
गतमायादिनः शौर्यादीनामत्कर्षकथनेप्युदात्तमेव यथा ममवलोऽतरत्नपवेशमसनिजोतापोस्परंभाधनाजालोयेनभवत्स
तापनरणोरत्नविंशान्तिविषः भासेतेकिलतत्रतत्रतद्वबद्धेदेनतेजोममामभ्रपोतस्यसरेणावत्तद्दिनरादित्यापदेशास्पृशः शौ
र्यौत्कर्षवर्णावमत्युक्तिरितिकेचित् एकस्मिन्सतिहेतौहेत्वन्तराणीः समुच्चयः प्रोक्तः प्रकृतकार्यसाधनपर्याप्तएकस्मिन्स
त्यपिपरकारणान्तरमप्युपात्तं समसमुच्चयनसत्त्रिविधः सदसत्सदसद्योगे सद्योगे असद्योगे सदसद्योगेच आद्योपथा आदेष्टा
भगवान्भृगुजेननयोरान्यन्तिकप्राप्तयोर्देवोधूर्जटिरस्यकमेणायुनर्दीर्यंत्रहरेगिरा समहीपवेतीदद्मुवमभिप्रोषिद्विजान्कश्यप
नू ४ पप्रापापानप्रतिमानभावमभवनेकस्मैचिदस्मैनमः नमस्पताप्रयोनकानामनेकेषांसयोगः द्वितीयोयथा न्यक्कारोऽयदिवज्र
कीलश्चवमेतीव्रःपरिस्पंदतेयोरेघनतमसीवमज्जतिमनःसंमीलितंलज्जया शोकस्तातविपत्तिजोदहतिमांतास्सवयास्मिन्
क्रियाममांगीवपुनर्भिनत्तिकरुणासीतावराकीप्राप्ति प्रत्रैवेमनस्पेहतनोभूपसाममसत्तामपादाने तृतीयोपथा न्यक्कैरण

गुणपिकैकोशिकमवादारभ्य लेकेस्मरो येन शास्त्रानिकेविरोधमधुना त्वेते हता वा यथवाः उत्साहप्रभमेत्र शाक्तिभिरलंभूस्तः खल
त्रोवलीहसः सूर्यन त्वानिकारमपरं ट्ठाकथेमरवते कुलवंपवनाशसंवंधयोरसतोरेषंवां वसतोयोगः गुणक्रियापोगय
थे मः गुणयोः क्रिययोर्गुणक्रिययोश्च यौगपद्यादन्यः समुच्चयस्य आद्यो यथा नहुत्वाममराज्ञांश्चाविषादश्च मदोद्धयोः आभू
तो मेपमालोक्य हंसवातकयोरिव श्वश्शर्वमेणो वरश्चाभिषवणेन वरश्च विस्मितवाहनयोर्द्वः खसुखयोर्यौगपद्ये द्विती
योयथा आयहणेस्वकलाभिरिंदुरमलोपातस्य राहो मैंत्वं से जातस्य वनाचनो जलधरः शीर्णोस्य वापो नेवात् निर्हृतस्य फलेय
हिंदुमवरोदायस्य दावाग्निनात्र हृडामणितागतस्य जगतः प्रातस्य मस्तेपावेश्म तृतीयोयथा काश्मीरजैरिवतवानुणारश्मिजा
लैरालोहिनी हरिहयोपहिता हरित्तु ब्रलाहयानभवकालिकसमदानांथाररपागामि पुनेषु विजृंभिताच स्वबलोहितत्वयुग
णविजृंभितक्रिपयोः एकमनेकमनेकैकस्मिन्क्रमशोस्मिवेत्स पर्यायः एकंवस्त्वनेकास्मिन्ननेकं वा वस्त्वेकास्मिन्क्रमेणयद्व
र्णितेस पर्यायः स्प्रस्पिकेहि विधः प्रयोजके निर्देशाभेदात् आद्यपर्यायस्याद्य भेदोयथा गतयानिरंतरतिकसमम्प्रवः परिना
भिभूनमवमुखवारिजं कुन्तुराजनिर्दयनिपीडनाभयान्मुखमथोरोहिमुएवद्दिवःस्त्रिया इहनाभिस्त्रिताया:स्रियोभगवन्मुख
हमिन्वकापितमिमेकस्य क्रमेणानेकहमित्वेप्रपट्टिरहृतनगाढपरिरंभमपपीडनभयंचमुखाश्रयेप्रयोजकमुक्तं तस्यैव
द्वितीयोयथा हुरारलैर्ज्वलन्निर्विषपरविवरामुज्वलानुज्वलानिप्रदेसंते वक्कवाकीमनसि निविशानहृदयं कोताल्कुशा

न्तः किं वामी शाल्मयन्तस्तिमिरसमयतो निर्भरोद्यन्नमिंस्तासंछन्नदाकूतसंध्याकरणनिकरपरिस्पर्द्धिनो भान्ति दीपा अत्र वक्रेऽक्रमेण हृदये
कान्तवक्त्रवाकीलदयवर्तित्वे विरहरूपप्रयोजकस्याननभिधाने द्वितीयपर्यायस्यासंभेदो यथा पद्भिस्स्मयस्तिमितमसृणमितात्मभा
वमानंदमेदमस्तं तस्तवनादिवाम्भूत् तत्सन्ति यौतदयुनात्मदयं मदीयमेमारंहुवितमिव व्यथमानमास्ते ॥ इहैकस्मिन्पद
येऽक्रमेणानंदतापयोर्हेतिः तायहेतोर्विरहरूपप्रयोजकस्य च प्रथनेन तेनोपादाने अस्यपतत्कालार्थकतयापतत्पदेनत
त्सन्निधिव्यतिरेकाभिधानाद्विरहाधिकरणकालस्यैव प्रतीतेः तस्यैव द्वितीयो यथा यथैवमे जनः सर्वमासीन्महोत्सवः
तेनेतरामिवासत्वं जातं तस्यैव दर्शने एकस्मिन्नोशाल्यादर्शने क्रमेण सुखदुःखहेत्वयोर्हेतिः अनुमानं साध्यवलाद्या
पकधीर्धर्मिनिष्ठाया हेतुनापेतसाध्यज्ञानमनुमितिः यथा यत्राथोजविनिद्राणप्रकरणोनिनिद्रयतं स्भ्रमात्सिंहस्फुरणीय
तिस्मयज्ञलवहामरणासहस्तेहरिः साजातंसरसीनहामपिदधामध्यस्तिनहालवंपत्रलाङ्घयनेनमांकबिम्बैर्भिः पयो
पमावद्वषः अत्रनेत्रे पद्मत्वजातिमत्पद्मासाधारणकार्यवत्त्वादिति कस्मिन्व्याप्तिमूलकमनुमानं साभिप्रायविशेषणाविन्या
से परिकरः प्रोक्तः सहोत्थः यथा हेरंवदंतमशलोल्लिखितैकभित्ति वक्तादिशाधविधिशिवस्त्वाणलोलुछिन्नेमे रोमांचकंचुकि
तमङ्गनवीरलाभात्तत्पत्रवीमिपरिरभ्मिवेष्ठितत्वा अत्र विशेषणद्वयगम्यवक्तः प्रकर्षेणायरग्युरामोत्कर्षाभिप्रायः सा
न्तायथा श्रीमोथेनौरिकेलीरसमिव बहुलकैनस्फुल्लपत्रयोपेयेषामत्रेपहेतुः शिवारिभुलेंकवोढुं वरप्रायपक्षः अल

न्तेभ्येनिवासदुमभिवदभसाहित्यकर्णेंद्रमायेतेषांकोयोष्यसंख्यास्तनमसरस्यनेर्वानराणांनमंति केचित् विशेष्यार्थकपदस्य सा
भिप्रायत्वेपरिकरांकुरः यथा फणीन्द्रलेरगणामनकेलिरविरेहेहपाथिपः इहमखंडलःसान्तान्काहमेषकृतेगणाः यत्र
फणीन्द्रादिपदानिमुखादिवाङ्मुल्याभिप्रायाणीतिवदति व्याजोक्तिर्विशदीभवदर्थस्योपहुतिर्मिषतः प्रकाशमानस्यरह-
स्यवस्तुनःकथंचिदावरणं यत्रोच्यतेसाव्याजोक्तिः यथा त्वप्यहंसनभाजिकिंनरगणोज्झीतेर्भवद्धिक्रमैरंतःसंभ्रमतस्त
रोपिभगवानाकारगुप्तौकृती उन्मीलद्भवदीयदक्षिणभुजारोमांचवेपोल्लसद्बाष्पैरेवविलोचनैरभिनयत्यानंदमाखंडलः
इहदशास्यविक्रमश्रवणजन्मानंदातिशयप्रसक्तप्रकाशस्यतद्विषयमंत्ररस्यप्रकारांतरस्तेवदंश्रुभिरेवगूहनंकृतं के
चित् युक्तिःपराभिसंधानक्रिययामर्मगुप्तये क्रिययारहस्यसंवरणं युक्तिरलंकारः यथा दंपत्योर्निशिजल्पतोर्गृहशुकेना
कर्णितंयद्वचस्तत्प्रातर्गुरुसंनिधौनिगदतस्तस्योपवारंवधूः कर्णालंबितपद्मरागशकलंविन्यस्यचंचूपुटेव्रीडार्ता विदधा
तिदाडिमफलव्याजेनवाग्बंधनं व्याजोक्तौवचसैवगोपनंइहतुक्रिययैवेतिभेदइत्याहुः एषमहिषप्रोक्तपङ्क्तिगम्येवापिवाच्यंवा
फलतीनस्व्यपोहेपरिसंख्यासानसंख्याता इतरव्यावृत्तितात्पर्यकवचनंपरिसंख्या ववनंचप्रश्नपूर्वकंतदपूर्वकंच व्यवच्छेद
मपिव्यंग्यंवाच्यंवतिचत्वारोभेदाः प्रश्नपूर्वकंयथानेयगंपव्येवच्छेदं यथा महाभारते शिलहारिन्नुवाच केदेशाःकेजनपदाःकेश्र
माःकेचपर्वताःप्रकृष्टाःप्रण्ततकेव ज्ञायतेचेत्तदुच्यतां केदेशाइत्यादिप्रश्नः शिलहारुवाच तेदेशास्तेजनपदास्तेश्रमास्तेचप

अल्का
२१
२०

वैताः पेयं भागीरथ्यी गंगा मध्ये याति सरिद्वरा इति इह तीर्थान्तराणां हेयत्वं व्यवच्छेद्यं शब्दानुपात्ते तन्नैव वाच्ये व्यवच्छेद्ये यथा मम निर्बंधः
कृविधेयः स्वकृतसेवार्जनेन वित्तस्य किं नाम रत्नीयं पलिनयशोनन्तशरीरं इह व्यवच्छेद्यानामपि शब्दोपात्तः अप्रशस्तं वित्तकेक
ष्यनेवंयोगे व्यवच्छेद्ये यथा मम विकृतिः पूर्वानन्त्रे मिथ्याभावो क्लिरोपनिषदेषु त्वपि ज्ञात्मनित्यपवस्य धीनवीनत्वं केवल जातिसा
कर्म्ये ख्योघणसोदर्यादि रूपयभादीनां उत्पातादीनां वा भेरा व्यवसायेन इत्तरत्व व्याहृतिः देशादीनां च व्यवच्छेद्यानामनुपात्ते
तन्नैव व्यवच्छेद्ये वाच्ये यथा यथा चुपिनकोशछ्रयादीनां रातिरत्नाणं शक्तिर्वयमेवर्याम्तु श्रृहृदये नागनाश्रये इह हि पिसौघोमूले
तदभावे यथा तीर्थं गंगा तदितरदयानि मेलेसन्च मात्रे देवी तस्याः प्रसवनिलयो नाकिनो न्ये वराकाः सापग्रालेसहृजनप
दोत्सजिकामात्रमन्यत्रायो नितंसस्मरति सद्भुपो वो यस्तू न्यस्तते न्यः कारणमाला योक्ता पूर्वस्य पूर्वस्य यथोत्तरं हेतौ पूर्वकार्यता
यत्नसोजनं श्रुतिकारणतमित्यनयारीत्या हेतवो यत्र वर्ण्यन्ते सा कारणमाला यथा ममं श्रुतिं सताश्समागमस्य जनकं सा
धीयसां संगमाज्ञातपर्यश्रुति पनिरौपनिषदी सावेतसः सुहृदये वस्तूनां चनतो विवेचनमतो वैराग्यमस्मात्मनः स्थैर्यं तेन
तमोलयो विजयनेन तस्मान्मुदामहृयं अन्योन्यं वस्तूनां परस्परोत्कर्षहेतुत्वे समुच्चयः यथा रजनीमवाप्यचन्द्रमापशशी
सयदिवाभूषपदस्तावपितो अविलेविनक्कमममहो महतामिनेरनरोपहृतिमचरितं उत्तरमाचात्य - - त्वयतेस्यादुत्तरं
नाम नत्तरश्रवणो नपत्रप्रश्नः कल्प्यते तदुत्तरं यथा अन्येषु पथिकष्टष्टव्याधकदेवेष्टघदजिते अस्माकं व्याधप्रवा

२१

हरिणेक्षणयन्त्रणेनामपति यन्नष्टस्येन प्रबन्धर्मेणेन बकिर्सनीति यथिकवाकं कल्प्यते। प्रश्ने लोकाविदितोत्तरस्य तत्त्वात् सकृत्प्र-
श्नो किं विहितविषयप्रश्ने सति नद्गुत्तरद्वेन प्रसिद्धमेव यदुत्तरं कथ्यते तदप्युत्तरोत्तरं। एकमात्रोत्तरे च मत्कारा भावात्। श्रोत्रगणा-
वाङ्मलप्रवोपमर्ल अलंकारः। यथा मम समधिकमधुरं किं साधुकार्ये ननु गयं किमतिहप्युगमीरे धीरविजनसिन्धुः। किमिह यत-
मनेन कापि विधानरूपं किमनिधनमकीर्ति र्नैव देहावसाने। अत्र काव्यमाधुर्यादेः सहृदयमात्रवेद्यतया लोकाविदितमे-
वोत्तरं प्रतिभाति। शयाद्ज्ञानो यथाकारेङ्गिताद्यैः। विशदीक्रियते न्यस्मैन यथावत्तल्लक्षणमित्युक्त आकारादिङ्गितान्तर्ध्याः सूक्ष्मम-
र्थं विज्ञाय तद्वीत्येव यदन्यस्मै तत्प्रकाशनेन तत्सूक्ष्मं। यथा लोलभ्रूलतया विपक्षदिगुपन्यासे विधूतं शिरस्ततः हृतो नतिरीक्ष-
णे कृतनमस्कारो विलक्षस्थितः। कोपस्ताम्रकपोलभित्तिनि कषे हष्यानतः। पादयो तस्त्वेगो गुरुसंनिपावपि विधिर्हो भ्यानका-
लोचितः। सारस्तत्सर्वं सर्वाडम्बरर्विणप्युत्तरोत्तरेश्वोक्ते सर्वं सर्वापेक्षया उत्तरोत्तरोत्कर्षकथनं सारः। यथा गौडेराष्ट्रमनुत्तमं तिहय
मात्राापि राष्ट्रवरीभू रिश्रेष्ठिकनामयामयरमंतत्रोत्तमो नःपिता तस्मात्राप्यमहाकुलीनविदिताः कस्मात्तेषामपि प्रज्ञाशि-
ल्पि विवेक धैर्य विनयाचाररहस्यवान्नमः। हेत्वव्यधिकरणं चेत्कार्यस्या स्यात् असंगतिः। प्रोक्ता कार्यकारणयोरेकदेशत्वे यत्रप-
रित्यज्य कथ्यते सा संगतिः। यथा सा बाला वयमप्रगल्भमनसः सा स्त्री वयं कातराः सापीनोन्नतिमत्पयोधरयुगं धत्ते
सखेदा वयं सा क्रान्ता जघनस्थलेन गुरुणा गन्तुं न शक्ता वयं दोषैरन्यजनाश्रितैरपटवो जाताः स्म इत्यद्भुतं वाल्या

भक्तो २१

21.

दिनापिनायिकायामप्रागल्भ्यादिकं नायक इति भिन्नदेशत्वं भवति समाधिः एकदेहे त्वं तरसमवायान्ततः कार्ये कारणेन रसंप
न्यायत्र कार्यमौकर्पं स समाधिः यथा आगतानगाणितप्रलियानावल्लभानभिसारयिल्लत्वं अपि वो नमिस विमति सारेह
भवामवसरः स्वरकेण इह नायकावक्तानजन्ययस्वानायरूपाभिसारकारेणोसत्यापिमदेन नत्वाति वंप कलिरणसादभिसार
रूपकापिसिद्धिः केचित्तु इष्टार्थादपि कार्यमाभिप्रहर्षणं यथा उद्विग्नप्रथममपास्यि न स्वगात्तीप्रभ्यो वेश्रितविटपेय
हीनकामा आरूढपदमदयादशोकयष्टावामूलपुनरपि तेन पुष्पितामूत् उपरिगतक्रमममयहणोड्यपाऽशोकहहत्वा
रोहणोवरास्पर्शरूपदोहदवशादनेकपुष्पप्राप्तिरित्याहुः अन्योन्यसंगमाहौ संबंधेनेसमंतत्स्यात् अनुरूपसंबंध
वर्णनेसमालंकारत्रानुरूपं वहेधा सत्वासत्वभेदात् आद्यं यथा भवान्यमोपमं भवणमतिरेवप्रातिदिनं भवान्ये
योग्यातापुनरयमनावर्जितमनाभवान्याश्लाघिनः पुनरयमनेदः किमपरं भवान्येवाः सर्वे रूपयिभिरयं सेवक इ
ति इह रामसुग्रीवयोः सतोरनुरूपसंबंध द्वितीयो यथा मम अहं संगमवियासुविपानक्षुत्त्रीकृतकमानवतेनः
पक्कजं तिमिरमपुष्पयजीव्यकैशिकं यदुपजीवकमाद्दि अत्रायकारोलूकनेत्रयोरसतोः रूपे यथा मधुपानुरूपमिदं दि
दिरेण हतस्यशेषरोमस्वरः अपि वापि त्वं मदमोलोकापिकुलमिदमाकुलेमिलति संबंधानुपपत्ताविहागतनापनि
ष्पसंश्रामो जन्यजनकोभयपराक्रियाविरोधेव विषमः स्यात् यत्र द्वयोः संबंधोऽनवरूपनयाप्रतियायते सताव

त्प्रथमो विषमालंकारः यथा धर्मोद्धःप्रलये शुये भगवतो वेदस्य विधैर्यत्रात्तेषामन्वयसंभवस्य भवतः स्नातस्य वेदत्रयैः जैत्र
नैतल्लसद्म नोपितयस्मादीमस्य राज्ञः सततोनिंद्यादुस्थिरितानना भिजननीजानाकथंइर्मेतिः अत्ररावणस्य डमेतिसंबंधोऽ
ननुरूपतयोक्तः यत्रेष्टानवाप्तिरनिष्टलाभश्च स द्वितीयः यथा उरलस्यागोत्रस्य वलानवाकितोहनेनस्तुवः अहूनीवै
लक्ष्मीं किमपि लिखितं दैवहतकः स्फाटोरेखान्यानकथमपि सनाहकारिणतोगतायेनव्यक्तिं उनरवयवैसैवनरुणी
अत्रनापिकाप्रसमादानवाप्तिस्तस्यानियतनोपिकाभिव्यक्तिरूपानिष्टलाभश्च केवलेष्टानवाप्तौ यथा नमस्सिघनेविष
मेयथिजंबुकमल्कामत्वेमयन्नास किंक्रमैः मोपिमत्वेस्थितोमत्वेमदपिनैव अत्रप्रकाशालाभमात्रं केवलानिष्टमा
प्तौ यथा आलवालमवकेशीमादोहदमस्य रचयत्यगतरोः पुनस्त्याफलितादपिकेवलमुद्वेगमवाप्त अत्र फलरूपेष्ट
मामावपिस्रीव वशाद्वेगरूपानिष्टप्राप्तिः कार्यकारणक्रिययोः कारणगुणक्रियाविरुद्धत्वेन तृतीयः यथा आश्चर्यमस्यक
कृष्णामयमैत्तमायदाजानुमाद्रजगुणामृदितः प्रतापः व्याप्यत्सदाशयविसारितमसमन्तेत्तजन्मावनर्दशाजगंतियशःप
टभु भुजप्रतापयोः समंततद्यशसोश्च तन्त्माधिकपरिमाणवर्णनातयोर्विरोधः प्राजानुतन्मयेन भुजस्य समंततेतद्यद
स्यैवमूलकाभेदाध्यवसायेन यत्तस्य तन्मपरिमाणवोधात् दिगंतवञ्चदेशाजनमात्यावप्रतापयशसोर्महत्परिमा
णप्रतीतेः द्वितीये यथा आनंदयतिव्रतेसाम्नायसहस्रसंप्रदायोस्ति तज्जुन्यत्कविवर्णस्वच्छंददंदहीतिकृतः ३।

हानेंदनतायक्रियायोः केचित्तु इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिरूपं विषादनी यथा रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं भास्वानुदेष्यति
हसिष्यति पंकजश्रीः इत्थं विचिंतयति कोशगते द्विरेफे हा हंत हंत नलिनी गज उज्जहार आधारस्याधेयादाधेयस्यापि वाधारात् पदार्थान्तेमहत्त्वं
तेनाख्यायतेयथिकमधिकं तत्तः आधेयाधेयत्तयाधारस्य आधाराधेयत्तयाधेयस्य वा महत्तया वर्णितमधिकं आद्यं यथा कनकावलिजि
त्वरलतनीनांतरुणीनामपि पत्रसन्निवेशाः मनसः परमाणुतां वदंतः तनुमध्या अपि न नाकिकान्तयंते इह युक्तिसर्वके मनसो
महत्त्वकल्पनं गम्यते द्वितीयं यथा दोर्दंडो चितचंद्रशेखरधनुर्दंडावभंगोद्यतष्टंकारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावनाडिंडि
म द्राक्रपीमकपालसंपुटमिलद्ब्रह्मांडभांडोदरभ्राम्यत्पिंडितचंडिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति इह ब्रह्मांडोदराधेय
योक्तशब्दस्य महत्त्वं वर्णितं केचित्तु अल्पं तु सूक्ष्मादाधेयादाधारस्य सूक्ष्मता मणिमालोर्मिका ते चक्रे जपवटायते अंगु
लीयकमालयस्मिन् रोपितं तदपेक्षया करस्य सूक्ष्मत्वं वर्णितमिति अल्पाख्यमलंकारांतरमिति वदंति आत्मापकारजनक
मत्यपकारासमर्थेन तत्संबंध्यपकारे प्रवृत्तेन प्रत्यनीकमित्युक्तम् विपदा विजयशक्तिरहितेन यत्र तत्संबंधिनो पका
रे क्रियते तत्प्रत्यनीकं सेवेयमद्रियामात्मादानापरंपरावेति तत्र प्रथमं यथा मम गिरीन्द्राणां स्थानान्विषदहषदंसेन तविप्र
(णीतः द्वितीयं यथा ममैव कामेन भालनयनोपरि वैरभाजा शैलेयशैलदुहितुः प्रतिमानशीलात्वनीयसेऽङ्कुशमगा)
(विशदवभावकल्पां तव मानाद्दिग्मः सीमानो " दिति हि मत्पारोहमनसः तदीयत्वप्राणोपोरचितनिजभेदा तु श

घनेऽप्युर्वं संनाथ्यन्ते नवदरिद्रापितास्तिग्मरुचिं विना अत्र स्त्रीत्वसाम्यात्संबंधः विपत्तभूयानामपकारेऽकर्तृकेऽत्र हृक्ष्मनामपकारोऽत्र व
पर्णितः द्वितीये यथा ममैव कामेन भालनयनोपरि वैरभाजा शालेयशैलदुहितुः प्रतिमानशीला त्वं नीयसे ऽद्य सुमगात्रि श
रव्यभावं कल्पान्तवह्निगतते हृदयमतामिहाणां श्रीहेष्वरे विजेयपरंपराजातसंबंधपिन्यानापिकापावि जपडक्तः शिवस्य पार्व
त्यां स्त्रीत्वेन स्याः स्थनापिकायामाहृष्टं पसंबंधः सहजानिमित्तजधर्माभ्यां हृष्णान्येन वस्तुना वस्तु अभिधीयते यदेतन्मीलित
माहुर्विशेषज्ञाः धर्मेण तरहृत्तियम सजातीयेन धर्मेणापदार्थतिरोधानं मीलितं धर्मश्च द्विविधः स्वाभाविक आगंतुक
श्च तत्राद्ये यथा मम निःसंदेहं नवारिधिर्मणिभवो रथ्याः समभ्युक्षिताः प्रोच्चहंदनमालिकाभिरभितः मोनं सिताः लोरणाः
प्रस्थे प्रांते स्फटिकांशुदेमहासितस्वर्लोकभासो गृहाः कश्चिन्मांगलिकः कृतोद्यमति थायो पानीहृनाथ्यत्रतो इह नगर्यो सह
जैः कमथमैः स्वत्वादेस्वल्लिंगकावगमाभावः द्वितीये यथा मम कोपकषायितनीत्तणामदीप्यमाणेन यत्तलाधितव मा
णिक्यकर्णाभूषणासंक्रांतारुणिमेति निरणायि अत्रागंतुकेन माणिक्यलौहित्येन तिरस्कृतलौहित्यस्य कोपजन्यत्वस्या
नाभावः केचित्तु हेतोः कृतोऽपि वैशिष्ट्यस्फुरणे निरुन्मीलितं ममत्तं मीलितं विद्यावस्तु नवगमे मसत्केहेत्वं तेरणतन्त्रिणीयउन्मी
लितालंकारः यथा मम प्रसगो कोकिलश्रूनशिखरे मंजरीरेणुपिंजरः रोजितैर्व्यक्तानां यातिकलीनश्चेषितैर्दिवाद्धृहः
कोकिलस्यानवगमे मसत्केकृतितैस्त्वन्निश्चयः प्रथमे विशेषणं वेहिशेष्यमग्रे भवन्यसत्त्वात् विरहप्रतियोगी वा नेद्दा

नेकावलिः सोक्ता पूर्वपूर्वं प्रत्युत्तरोत्तरस्य प्रति विशेषणत्वे विशेष्यत्वे वा यत्र सा एकावली यत्र पूर्वपूर्वं किंचिदभावप्रतियोगित्वेनोक्तस्य वस्तु
नः किंचिदभावाधिकरणत्वेनोच्यते सा एकावली विशेष्यत्वे यथा आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सदृशागमः आगमैः सदृशारंभ आरं
भसदृशोदयः अत्र दिलीपस्यैव विशेष्यत्वेपि सादृश्यादिविशेषणीभूतस्य प्रज्ञादेः प्रथमवाक्ये विशेष्यकोटिप्रवेशसत्त्वात् वि
शेषणत्वे यथा चारुता वपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदो दयितसंगतिरेनं इह
चारुतादेः पूर्वोक्तस्य उत्तरोक्ते यौवनादौ विशेषणत्वे द्वितीया यथा न सा सभा यत्र न संति वृद्धा वृद्धा न ते ये न वदंति धर्मं नासौ
धर्मो यत्र नास्ति सत्यं न तत्सत्यं यच्छलेनानुविद्धं अभावकोटिनिविष्टानां सभावृद्धादीनां वृद्धत्वाच्चाभावाधिकरणत्वे वर्णि
ते सदृशज्ञानोद्बोधितसंस्कारप्रभवस्मृतिः स्मरणं अदृष्टादिकृतस्मरणवारणाय सदृशज्ञानेति यथा अवगणितसरोरु
हप्रभावं शिशुमवलोकयतैव तत्स्वरूपं कुशिकसुतमखद्विषां प्रमाथे धृतधनुषं रघुनंदनं स्मरामि इह लवदर्शनोद्बुद्ध
संस्कारवशात् संस्मृतबालावस्थाय तत्र श्रीरामस्मरणं स्पष्टमुद्बुद्धसंस्कारजन्यस्मरणं यथा सेत्यवासिन्नगतिवहवः पति
णो दिव्यरूपास्तेषां मध्ये ममत्वमहतीवासनाचानपेक्ष्य येरध्यदेरप्यनिजमसंवितोपदेसारयद्भिः स्मरमारूढं भवति किमपि
वस्तु तत्सन्निधाने यत्कस्मैचिद्दर्शनमयरसं वपुः स्मारकमितिचानकदर्शनानंचस्मरणं ततः सादृश्येन भगवतः स्मरणा
तदभाववति तत्प्रकारिका भ्रांतिमान् भवति यो धर्मो यत्र नास्ति तद्धर्मेण तस्य ज्ञानं भ्रमः यथा ममाभिरामचवोष्वी(?)

नेहसितनीललोहितपदोपस्थानयर्वणयं वत्सगोचरतां मनेरनुभवन् राजन्यसर्गादिरः दोःसाहस्रनिवंधनाहितभुवा-
माहिष्मतीवल्लभस्तानेनाविलेयांवभूवतितरांहृतिस्तदीयाह्लदः अत्रपाणस्मरेजामदग्न्यस्यकार्त्तवीर्यभ्रमः नचतस्य
सर्वज्ञतपाकथ्यमेवमितिवाच्यं मुनीनांचमतिभ्रमइतिश्लोक्तेः प्रणिधानविरहदशायांभ्रमसंभवात् उपमानानर्थका
प्रतीपमस्योपमेयत्वं उपमेयेनैवउपमानकार्यनिर्वाहस्तउपमानवैयर्थ्यं उपमानस्योपमेयत्वंचयत्रकथ्यतेतत्प्रतीपं
प्राचंयथा मुखंयदिकिमिंडमायदिचलांचलेलोचनेकिमुत्पलकदंबकैर्यदिनरंगभंगीभ्रुवोःकिमात्मभवयत्नवनायदि-
तमंयताः कुंतलाःकिमंबुधरडंवरैर्यदितनूरियंकिंश्रिया द्वितीयंद्विधा उपमितिक्रियानिष्पत्तिःपतिभ्यांनत्राद्यंय-
था गोत्रेसात्तादजतिभगवान्नेषपत्न्यप्रयोनिः शायोभ्यायंयदखिलमहःश्रिणयंतिद्विरेफान् एकाग्रेणहृयतिभगवत्स्व-
त्तभानोचभक्तिनम्रापुस्तेसतनुवदनोयम्यमेभोरुहाणि द्वितीयंयथा अनेनरंभोरुभवन्मुखेनतत्पारभानोस्तुलयाघृत-
स्य ऊनस्यनूनंपरिहारणायनारास्करंतिप्रातिमानंखंडः यथावा अस्यश्रोतमहत्वमंडलगणानाकृष्यतेनिर्मितेशके-
न्दुदर्दिदिशर्वरीपरिहृदस्तोनैवदोषाकरः आदौयेंदुमृगादपीहहतिहितेयशपामिसारेहशोःत्वहम्भूसतिवाविधेयाघ-
तिमपंदप्यादनंयःकृतः चंद्रमृगनेत्रयोःसादृश्यहणाभिधानात्तयोः साहश्यप्रतिमिजथमेवविरहवक्रमावोपाडुयमेयत्व
मपिव्यंग्यं यथावा प्रातिदोर्चंजीविदोषालासेनयशोयहारितेहंत केनीक्येतगुणाण्वः सप्ववजन्मोतरायत्नः रहका।

स॰का
२५
25

सत्यज्ञानांतरायत्तेन स्वगुणैक्याभेदारोपविषयिणाभ्युपगमाद्गुणात्प्रसादृश्यं खंडनेन चारोपसोपमानंतपागुणात्प्रति
षाभेदप्रतियोगित्वेन त्वा सस्याभिमतत्वेन दमावेशगुणात्प्रतिसादृश्यमतियोगित्वमेव व्यज्यत इति वाच्यं मध्यासमितितस्य
जीवनप्रयुक्तप्रतिष्ठाव्यतिरेकाभिधानापपत्तेः स्वगुणसजातीयगुणाश्रयैकरूप्यं तत्सामान्यं एकजातीयगुणावत्त्वमे
वतेनैवोक्तनः यथा गुणाग्रहणं सामान्यं पर्यायामात्स्य स्ववर्णसदृशैः प्रथमेसंबद्धन्नातलिनीवलेकान्ताकाविश्विरास्रा
माकांतेनान्विष्यपलतः इदं भेदग्रहाभिधानविशिष्टेन इदूहितेयथा भैमीविनोदाय मदासखीभिस्तदाकृतीनोभविक
ल्पितानेनानातकिमप्यस्फुटमस्पदीनंतस्याग्नुविवेमणिवेदिकायां यथावा मवेस्यतः संदरहंदमस्त्रैदिदमदाचेदितरे
नरंतत् नशाक्यतेलद्धायितं विभिन्नोदहौसहसैवायिवत्तारणा इहसजातीयसंवलनेनदस्त्रयोः परस्परविशिष्टान
ववोधनक्तः यथावा श्रवांश्रगाम्योपनतानतोगीनलेनभैमीपश्चियोगमाप सम्येति भैमीश्रुननाध्यविक्रमानेचनाह
श्रपत्तपादर्श श्रुत्रनापिकान्तरविशेष्यकारोपसकारीभूताभेभ्येवाविशिष्यस्वविषयकनिर्णयाभावसयोजिकेति वि
शेषः केचित् सामान्यरीत्याविशेषास्फुरणाभामे कुतश्चित्कारणाद्विशेषस्फूर्तौ विशेषः यथा वाराणसीवासवतोज
नानांसाधारणेशंकरलांछनेपि पार्श्वप्रहारव्रणाकिणांकप्राचीनमीशाप्रकटीकरोतीत्याहः स्थितिराधाराभावेऽतिर
नेकेषुयुगपदेकस्य एककरणेनऽः करकार्यान्तरसिद्धिरिति विशेषः प्रसिद्धमाधारंविनाप्याधेयस्यस्थितिकथन

मेकोविशेषः यथा आनंदहेतुमपिदेवमयास्यनंदंसन्त्कासिकिंकथयवैरिणीमोयंपुत्रे दानोत्तराजिरिवगंधगजस्य
नाशेनतेवकिंनवयलेघ्रलयंगतासि इहनंदमाशोपितदाक्षिणायालक्ष्म्याश्रयस्यानमनतहे एकस्याप्यर्थस्ययुगप
दनेकदेशावस्थानवर्णनेद्वितीयः यथा पशपाभिताभिनइतःप्रस्थयस्यादंतर्वहिः पतितएवविवर्जमानो उद्गुद्धम
यकनकाभ्वतिभेवहं नीमासक्तजितियंगदवजितहाष्टिवभंक्तन्त्रेकस्मामालत्यावहत्तुदेशोपुहतिः पत्रचैकार्यासिध्य
नुकूलयत्नादेवद्वलेभार्थान्तरसिद्धिः सततीयः यथामम पदिब्रह्मानंदोदिशादविसतनेतोकुशलताविशेषेणावे
ख्याहाशीविशदताभागपिसृष्टा ततःकिंवाकोतूहलमिदमहत्याशिपतमोवक्त्रन्यथ्यहत्यपङ्कजनयितानैमितिर
पि इहब्रह्मानंदसरस्वतीदर्शनेईस्वरीतमथासभ्रमिनिष्पत्तसिद्धिः परकीयगुणतिरोहितगुणस्यमानतुनद्गुण
मोक्तः वस्तुनरगुणस्यासाकारप्रतिवद्दग्रसास्यवस्तुनोभानंतद्गुणालंकारः यथा मकंमन्त्रोगोरमिहत्तीरमिवाप्ते
वोपीपंतर्लीनमहानीलशिलास्य शस्त्रीपणामेरंशुभिराशुरंननभः छायामद्धाम्बद्धतिनीलीसलिलस्य ग्रत्रजले
पेयंस्वगुणमपहायनीलगुणयोगः केचितु पुनः स्वगुणसमर्पितविजेयाप्तर्वहूपता तद्गुणारीमाग्रुणांतरग्रहेजा
तेपुनर्वस्तुनरेसन्निधानात्स्वगुणमात्रिः पूर्वरूपालंकारः यथा विभिन्नवर्णागरुडाग्रजेन सूर्यस्यरथ्याः परितःस्फु
रंत्या रत्नैःपुनर्यत्ररुचास्वयासामासंनिन्यिरेवंशकरीरनीलैः इहसूर्यहयानांग्रहणकांत्यालोहितसंवंधेहरि

न्मणिकांत्याचपुनरुद्दीपितसंबंधः एवंवस्यानुवृत्तिस्थविलतेमेतिवल्गति एवंवस्याविपर्ययेपितादवस्थ्यकथनमपितद्वे
रूप्ये यथा हारैस्वछैभिराहृतैर्वहिरपिप्रस्विन्नगंडैर्गजैर्वैतः कंचुकिभिःस्फुरन्मणिगणैर्यैरथ्याभितामूमयः आक्रांते
महिषीभिरेवशयनेत्वद्विद्विषामंदिरेराजन्कर्णविरंतनप्रणापिनीशून्येपिसैवस्थितिः माक्तसिद्धस्वगुणोत्क
र्षोऽनुगुणःपरसंनिधेः नीलोत्पलानिदधतेकटाक्षैरतिनीलतां स्वस्वगुणसजातीयगुणवद्वस्तुयोगेसत्यपि
तस्यगुणोत्कर्षोऽनुगुणालंकारस्तद्रूपाह्वः अन्यगुणसंबंधेप्रकृतस्यातद्गुणःप्रोक्तः विजातीयगुणवद्वस्तुनरयोगे
सत्यपितद्गुणाननपोऽतद्गुणालंकारः यथा ममशैवालैः शवलीकृतापिगुणिनाप्या लीमृणालीगणैःश्रीस्वरूप
न्दर्पद्वैरूप्यनिषद्धारापिमत्यापिता राजेनीयवसारजस्यरजसोराजीभिराजानिकेराजीवान्तनिरागसंजहतिमानो
गस्यनेसागरे ऽद्दवर्णानरयोगसत्वेपिरागापरित्यागः कार्यांतरहेतुत्वेनयान्येनाभिमताहिरुद्धकार्यंचेत् क्रियतेप
रेणनस्माद्व्याघातोयंसमाख्यातः अन्यहेतुत्वेनपराभिमतस्यकारणस्यतद्विरुद्धकार्यहेतुत्वमन्येनयत्रप्रतिपाद्यतेस
व्याघातः यथा अविनिर्माणे ऽप्यातिःकिमपिमहत्तामेयकरियोर्यदन्तोमन्मथजः सदद्भुतकथामथ्यमदनो मनेनेत्राद
ह्येयदजनिपुनर्ज्योतिरद्दहमत्तेनेमेनेदंमदनमपमेवत्रिभुवने ऽद्दहमदननाशहेतुत्वेनाभिमतादेवनेत्रजन्यतेजसो
मदनजीवनहेतुत्वंवर्णिते यथा त्रैलोक्यत्राणशौंडःस्मरसिजवसन्नेर्यःप्रहृतोमुजाभ्यांमहत्रेनामवर्णःकुलिश

कठिनयोर्यस्यदोनोक्लिन्नः ज्वालाजिह्वालकालानलकवलभयभ्रांतदेवासुराणायातन्वानोजगंतित्वलतिमन्निरपेया
वेतीयर्मप्रत्नः इहतत्पादकत्वाभिमतात्माशोभिहितः यथा च गोपीभिः कुरोवहतियः शिरसैवगंगोविभ्रंभभूमिरयमप्य
भिकःपरस्याः स्त्रीशब्दमात्रतरलेनरुणेंदुमौलीनास्मिन्नमापिसविषयाहिकलाभशंका अत्राशिवानन्तुरागहेतुत्वेन
सत्वोपत्यमनमेवतारल्यनापिकपानदनुरागहेतुत्वेनकल्पिते केचित्त लेशःस्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्वकल्पने य
था अविलेषुविहंगेषु हंतत्वंछंदवादिषु शुकपंजरबंधस्तेमधुराणांगिरांफले अत्रदोषभूतमप्यवक्तृत्वंस्वछंदवा
रात्वहलत्वाद्गुणत्वेनकल्पिते अपिवतशुकगर्वेमास्मकस्तूरियाहीनिखिलपरिमलानोमौलिनासोरभेण गिरिग
हनगुहायांलीनमत्येनदीनेस्वजनकममनेवमाणाहीनकरोषि इहकस्तूर्यासौरभगुणप्रदोषत्वेनवर्णितः दोष
स्याभर्थनत्वज्ञानत्वैवगुणादर्शनात् विपदःसंतुनंशश्वत्तासुसंकीर्त्यनेहरि अत्रविपत्तिरूपदोषस्यापिभगवत्स्म
कीर्तनानुकूलत्वादित्वा एवंदोषविशेषात्तुवेथाहृणात्वेनप्रसिद्धस्यापिदेवस्तिरस्कारोनामालंकारं यथा श्रियोमे
मास्तंत्वतामपिचमाचनुजचरामदधामान्हृंगावलिमधुरसंगिनसुभगाः निमग्नानोयास्मद्विर्णरसवर्यामुक्तःपि
यासयपोसौकर्यंहरिचरणयोरस्तमयते इहभगवत्सेवाप्रतिकूलतयासंपदिविद्वेषइति संसृष्टिस्तुपरस्परम
नपेक्षास्थितिरनेकस्य एवंशब्दालंकाराणिनिरूपिताः यत्रतुपरस्परनिरपेक्षाअनेकालंकारापकत्रवर्तंतेमासंसृष्टिः

यथा मम एकांशेन भवत्करं वितनया त्र्यलाद्रयोल्लासिनी पीयूषद्रवबाहिनी मिवसदांधारां समङ्गावयन् अन्येन तव
दलाभसेवलनया हालाहलेन द्युणाद्यालेख्यालिकानलैर्विसहशोहन्तं तरं निहुते अत्रोपमानिह्नवादयः परस्प
रमनपेक्ष्य वर्तन्ते एकमपेक्षान्यस्यात्मप्रादुर्भावे तु संकरः प्रोक्तः अलंकारस्यालंकारांतरसापेक्षत्वे संकरः यथा
मन्स्यपुराणे अंशुकैर्यत्र विहन्यन्ते पद्मरागावनिर्मिताः भिन्नपादाडिमभ्रान्त्या प्रतिदिग्धितमौक्तिकाभ रङ्गोदात्त
मयेत्राम्भ्रांतिमद्गुमेयषः साधकबाधकमानाभावाद्वैकस्यानिर्णयाभावे यत्रान्यतरालंकारस्यापि रहलत्रसं
देहरूपः संकरः यथा मम नप्रावीनयरं परायरिचयो वाल्यनवासौ एदनेकस्यां भविसंभवो न च समेवा
सो मसेवालवः इत्यादीनि नहर्षगाणि गणयन्नैसर्गिकमकापेक्षमन्दयत्यौदार्यमस्तुज्ज्वले अत्रप्रक
प्र तकालप्रस्तावेन प्रसक्तन सत्त्वरूपवर्णनेनः समासोक्तिः किंवा अप्रस्तुत हन्तैनेन प्रस्तुत सत्त्वरूपप्रति
तेरप्रस्तुतप्रशंसेति संदेहः एकपदाभिव्यङ्ग्यार्थालंकृत्योरेवगतावन्यः एकपदप्रवेशाद्वार्थालंकारयोरेवा
गम्यमानत्वे एकाश्रयानुप्रवेशलक्षणः संकरः यथा कैलासादिनटीशधूर्जटिजटालंकारचंद्राङ्कुर
ज्योत्स्नाकंदलिनाभिरिह हृद्दामङ्गिर्नदीमातृकाः गौ रिहलक्षणमहद्धवमुपः सुष्यतिपात्रयकम्प्रा
त्स्नेहसहोदरस्वणस्व शिशुक्रीडासखाः शाविनः इहान्तप्रासोदात्तयोः रसभावनदाभासैगैरत्तवत्त्व

यऊर्जस्वी भावशान्तेस्तु समाहितमुदये त्योन्यस्य शबलत्वेवि प्रसंगेन रसालंकारा अप्युदाह्रियंते तत्र
रसस्यांगत्वेन रसवदलंकारः भावस्य तथात्वे प्रेयोलंकारः रसाभासभावाभासयोस्तथात्वे ऊर्जस्वि संज्ञः
भावशान्तेस्तथात्वे समाहितसंज्ञः भावोदयभावशबलत्वयोरपि शाह्नोपात्तस्य च भावसंधेस्तथात्वे वि
शेषसंज्ञानभिधानात् तत्तत्संज्ञमेवालंकारत्रयं तत्राद्यो यथा मौक्तिकस्रिग्मरुचः करैः परिवितासेत्कुक
पोलास्यलीनीरागाणि करं करेण गृहस्तान्नुद्गीकृतेवारिधौ मैनाकं षमुदीक्ष्य यं कयति तं शालूफश
काज्ञघोहे वं वसयुनान्तदनेशिखरव्यापारलीलारसः अत्राद्भुतस्यलेवोदरविषयकभावांगत्व द्वितो
यो यथा पातेन भ्रष्यमवस्यानिजलं भुक्वा सपीते श्रुपानाद्गेत्योप्रियमेडनापि भवतोस्ले हेतपापल्लवं श्रा
येवः कुसुमश्रसूनि समयेयस्याभवत्सल्लवः सेपेयातिशाकुंतलापतिरद्रहंसवैरनुज्ञापतो इहशाकुंतला
निष्ठहृत्तविशेष्यकभावः कविनिष्ठशाकुंतलाविषयकभावस्यांगं तृतीयो यथामम अहल्यादिस्रोष
स्वज्ञानेतत्पाल्यानवयवान्वहून्वाहिमुख्यावहिवहूलसूहमहसः प्रणितेदि‥ द्वानयष्टनत्पनत्वे
रवषवैर्वेलारिःपौलानोमनुशयमपवाह्निशायनं अत्राहल्याविषयकदुर्द निष्ठविमलेभोमुनियलो
गत्वेन रसाभासइंद्राणीनिष्ठेंद्रविषयकेर्ष्यायाः वतुर्थो यथा इयमियमयदानवनेदिनीत्रिदश

मकौ
२७
27

नायन्तिः प्रसवस्यलौकिमयंदशकपरगोहिनीत्वयिकरोतिकरद्वययोजनं इहमंदोदरीनिष्ठरामविषयक
भावोवैरिविषयत्वादाभासोवक्तनिष्ठरामविषयकभावस्यापंचमोयथा विरोधोविश्रान्तः प्रसरतिरसोनि
हंतिचनस्तदौद्धत्यंक्वापिव्रजतिविनयः प्रह्वयतिमां झटित्यस्मिन्दृष्टेकिमपिपरवानस्मियदिवामहाहं
लीयंनाम्निवह्निमहतोकोप्यतिशयः इहलवस्यामर्षरूपभावोपशमोरामविषयकभावस्य षष्ठोयथा
भवतिनतथाभानोः शिष्येगुरौवसतोनवस्यमपिमुनौ विश्वामित्रेगृहानपितिष्ठति दशरथसुतावेतौ
दृष्टायथा॥ सितेमनः शिथिलयतिमेप्रत्यग्ज्योतिः प्रबोधसुखास्तिको प्रत्रजनकस्यहर्षोदयोरामविषय
कभावस्यसप्तमोयथा येषांदावानंदंभजतिसमुपोढक्रमदिनीनतथैवास्मिन्दृष्टेमेमकलहकामः पुनर
पं क्रणत्कारक्रूरक्वणितगुणगुंजद्गुरुधनुर्धृतप्रेमावाहुर्विकटविकरालव्रणमुखः इहलवस्यहर्षक्रोधय
योः संधिर्वीरस्य ष्टष्टमोयथा ममप्यादेजगतो नवोलवणिमासीदंतिगात्राणिकिंरूपेनेनहिमानसाति
विषयेषुप्रत्याहृतिरुद्धात्मनोपिमुहर्तिमनसः स्पृहानरलितोमन्येतवापेमपाप्रेयानित्यचलापिराजडाहिनाश्रि
ताचिरंपातुवः प्रत्रजगदेविकायाः शिवदर्शनेविस्मयश्रममतिनिर्वेदोत्कंठानांशबलत्वंकविनिष्ठगौरी
विषयकभावस्यागमितिसर्वेशिवं लघावयानतरलामवदातदृष्टां मुक्तावलीगुणगणरोगेर्थितामनसि॥

ग

भक्ता
स्त्र॰
२८

केवेनिधापवित्रधावद्भ्यावर्हेन शम्भक्तभाजनसमाजनभाजनत्वं श्रीमन्महीमहितनन्नदसीमधीमन्महैम
नाकलवसंगतपत्पनाकः लक्ष्मीधरोयमदहृतमदंप्रहृतोविश्वेश्वरस्यकृतिरस्यविरस्यलोके ॥ श्रीशाके
भवानिणाडेलींखितेसंमाममम् ॥ सुभम् ॥

